

УЧ
Д-99

+

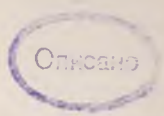
З. ДҶСИМОВ

ХОРАЗМ ТОПОНИМЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР МАОРИФ МИНИСТРЛИГИ
В. И. ЛЕНИН НОМИДАГИ ХОРАЗМ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

З. ДҲСИМОВ

ХОРАЗМ ТОПОНИМЛАРИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1985

УЧ
Д-99
Описано

Монография Хоразм топонимларининг шаклланиши ва унинг тарқиқоти босқичларини ўрганишга бағишланган дастлабки тадқиқотдир. Унда кўпгина жой номларининг тарихи ва этимологияси ҳақида фикр юритилади, шунингдек, топонимларнинг лингвистик хусусиятлари ясашиш моделлари ва типлари таҳлил қилинади.

Китоб тилшунослар, олий ўқув юртлари филология факультетларининг ўқитувчи ва студентларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори профессор А. П. ҲОЖИЕВ

Тақризчилар:
филология фанлари доктори профессор О. МАДРАҲИМОВ,
филология фанлари кандидати А. ИШАЕВ

РН Б МГУзССР
180198

Д 1602010000-2639
М355(94)-85 195-85

С. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1985 й.

КИРИШ

Топонимлар узоқ даврнинг маҳсули бўлиб, тил тарихи ва тарихий диалектология ҳамда тарих, этнография, география, археология, геология каби қатор фанлар учун бой материал беради. Чунки топонимлар маълум тарихий давр, ижтимоий муҳит ва сиёсий турмушнинг маҳсулидир. Улар маълум райондаги аҳолининг дунёқараши ва шу муҳитга муносабатини акс эттиради. Шу сабабли географик номларни илмий жиҳатдан ўрганиш ўша жойда яшовчи халқнинг тарихи, турмуши, тили ҳақида муҳим ва қимматли маълумотлар бериши мумкин.

Ўзбекистон топонимларига (жумладан, Хоразмдаги жой номларига) доир айрим фикр, мулоҳазаларни Улуғ Октябрь революциясига яратилган тарихий-этнографик асарлардан ва айрим рус олимларининг турли мақсадларда Туркистон ўлкасига, хусусан Хоразмга қилган саёҳатлари, экспедицияларининг ҳисobotларидан топиш мумкин¹.

Революциягача бўлган тадқиқотларнинг кўпчилиги рус олимларининг қаламига мансубдир². А. Л. Кун, Н. И. Веселовский, Д. Гладишев, И. Муравин, Н. И. Муравьев, М. Н. Галкин, А. П. Хорошхин, Л. Н. Соболев, В. Лобачевский, П. И. Лерх, шунингдек, гарбий Европада келган А. Борнс, А. Вамбери, О. Олуфсен каби ўзида олим ва сайёҳларнинг асарларида Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон топонимик номлари тўғрисида фойдали мулоҳазалар учрайди. Бу асарлар гарчи махсус жой номларини ўрганишга бағишланган бўлмаса ҳам, шу ўлкага хос тарихий-этнографик маълумотларни сақлаганки, топонимик тадқиқотларда уларни эътиборга олиш фойдалидир.

¹ Бу асарлар тўғрисида ишимизнинг кейинги қисмларида тўхталамиз.

² XVIII—XIX асрларда Ўрта Осиёга қилинган экспедициялар тўғрисида маълумот олиш учун қаранг: Маслова О. Д. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию (1717—1886). Вып. I—IV. Ташкент, 1955—1971.

Географик номларни текширишда Х. Ҳасановнинг «Ўрта Осиё жой номлари тарихидан» (1965), «Географик номлар имлоси» (1962), «Географик терминлар луғати» (1964) каби асарлари ва кейинги пайтлардаги бир қатор мақолалари ва рисоалари республикамиз топонимларини ўрганиш соҳасида муҳим ишлар ҳисобланади³.

Ўзбекистон топонимларини ўрганишда ўзбек диалектологларининг хизматлари каттадир. Улар ўзлари ўрганган шевалар тарқалган қишлоқ, шаҳар номлари ҳақида, уларнинг этимологияси борасида дастлабки фикрларни билдирган эдилар. Диалектолог олимларнинг топонимларни йиғишдаги тажрибаси ҳам муҳим аҳамиятга эга. Кейинги пайтларда тилшунос олимларимиз республикада географик номларни ўрганишга катта аҳамият бера бошладилар. Олимлар томонидан топонимларни лингвистик планда таҳлил қилишга бағишланган айрим тадқиқотлар вужудга келди⁴. Топонимиканинг бир қатор методик масалалари қаламга олинди.

Кейинги даврларда ўзбек тилшунослигининг фақат топонимика соҳаси билан шуғулланувчи Т. Нафасов, С. Қораев, Ш. Қодирова, Л. Т. Каримова, Л. Хужамбердиев, Т. Раҳматов, С. Губаева, Ж. Латипов, Н. Охупов каби қатор ёш мутахассислари етишиб чиқди. Уларнинг тадқиқотлари топонимиканинг турли масалаларига бағишланган⁵.

³ Ҳасанов Х. Ценный источник по топонимике Средней и Центральной Азии.— В сб.: Топономика Востока. М., 1962, с. 31—36; Ўша автор. Историко-топономическая схема Средней Азии.— В сб.: Топонимика Востока. М., 1969, с. 156—161; Ўша автор. Беруний асарларида топонимика. «Беруний ва ижтимоий фанлар» Тошкент, 1973, 125—128-бетлар; Ўша автор. Ер тили. Тошкент, 1977.

⁴ Решетов В. В. К вопросу о термине. Курама и кураминцах. № 5, Ташкент, 1945; Абдуллаев Ф. А. Этимология буйича кузатишлар. Ўзбек халқ ижоди. Тошкент, 1967, 154—161-бетлар; Ишаев А. Ўзбекистон топонимикасидан материаллар йиғишга доир.—«Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари». 5-китоб. Тошкент, 1969, 571—574-бетлар; Ўша автор. Шимолий Хоразмдаги баъзи топонимларнинг этимологияси. «Филология масалалари». VII, ТГПИ. Тошкент, 1963, 159—165-бетлар; Жўраев Б., Бегматов Э. Атоқли отларни ўрганишга доир баъзи мулоҳазалар.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, 2-сон; Бегматов Э. Антропоним лексемлари ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 2-сон; Ўша автор. Ономастик сўз яшаш масалаларига доир.—«Ўзбек тили ва адабиёти». 1965, 3-сон ва бошқалар.

⁵ Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области. КД. Тошкент, 1968; Қараев С. Опыт изучения топонимики Узбеки

С. Қорасевнинг «Географик номларнинг маъносини биласизми?» (1970), «Географик номлар маъноси» (1974) каби топонимик луғатлари нашр этилди, бу, айни пайтда, республикамызда топонимика фанининг янча ривожланганлигидан далолат беради.

Лекин ўзбек топонимистлари олдида ҳали ечилиши зарур бўлган асосий ва принципиал масалалар, жумладан, топонимларнинг ўрганиш методлари ва принциплари, ларнинг йиғиш ва тадқиқ қилиш билан боғлиқ масалалар мавжуд.

Хоразм топонимлари жуда бой ва ранг-барангдир. Хоразмдаги жой номларини ўрганишда профессор Ф. Абдуллаевнинг хизматлари катта. Унинг кўплаб асарларида айрим топонимларнинг этимологияси ҳақида дастлабки фикрлар билдирилган эди⁶.

С. П. Толстов, Я. Фуломов, А. Ю. Якубовский, Т. П. Иванов, М. Ёўлдошев, Т. А. Жданко, Л. С. Толстова каби олимларнинг асарларида ҳам Хоразмдаги ўзинча номлар ҳақида қимматли маълумотлар бор⁷. Хоразм шеваларини текширган А. Ишаев, О. Мадраҳимов, Ю. Жуманазаров, Э. Уразов, Х. Бобониёзов ва бошқаларнинг тадқиқотларида ҳам баъзи Хоразм топонимларининг лингвистик хусусиятлари ва этимологияси аҳд этилди⁸. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам ўзининг

ана, КД. Ташкент, 1969; Қодырова Ш. Микротопонимы Ташкента, КД. Ташкент, 1970; Каримов Л. Г. Топонимы в северотуркских говорах, КД. Ташкент, 1972; Хужамбердиев Я. Историко-этимологические исследования топонимики Сурхандарьинской области, КД. Ташкент, 1973; Рахматов Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей, КД. Ташкент, 1973; Гусейнов С. Этнонимы и топонимы Ферганской долины, КД. Ташкент, 1973; Латыпов Дж. Топонимия города Маргелана и его окрестностей, КД. Ташкент, 1975; Ахуннов Н. Топонимы Кокандской группы районов, КД. Ташкент, 1978.

⁶ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I. Тошкент, 1961; Фонетика Хорезмского говора. Ташкент, 1967; Ўзбек тилининг ўғуз тармақи. Тошкент, 1978.

⁷ Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации, М., 1958; По древним дельтам Окса и Яксарта, М., 1962; Қарийи Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1964; Фуломов Я. Хоразмнинг сугорини тарихидан. Тошкент, 1959; Якубовский А. Ю. Развалины Ургенча. Т. IV. Вып. 2. Л., 1930; Жданко Т. А. Каракалпаки Хорезмского оазиса. М., 1952. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.—Л., 1950; Ёўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1957; Толстова Л. С. Некоторые вопросы исторической ономастики Хорезмского оазиса.—В кн.: Этнография имен. М., 1971; Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии, 1978 ва бошқалар.

⁸ Ишаев А. Мангит шеvasининг фонетик хусусиятлари. КД.

кандидатлик ишини Шимолий Хоразм топонимларини ўрганишга бағишлаган эди⁹.

Хоразм топонимлари лексик жиҳатдан асосан туркий тилларга мансуб. Лекин улар таркибида ҳинд-европа (хусусан форс, хоразмий, осетин), араб, мўғул, шунингдек, неотопонимларда рус тили элементлари мавжуд. Хоразм топонимларини кузатишдан шу нарсаниқландики, бу территорияда номларнинг турли хилда ясалиши (аффиксация, композиция, ономастик конверсия) усуллари муҳим ўрин тутати. Топонимлар тўзилишида туркий тиллар сўз ясалиши системасида актив иштирок этадиган формантлар (-*лақ*, -*ча*, -*ма* ва ҳоказолар)дан ташқари эрон тилларига хос ўнлаб қўшимчалар (-*ак*, -*ан*, -*дар*, -*неш*, -*сар*, -*пой* каби) учрайдики, уларнинг баъзилари қайд этилган тиллар системасида ҳозир ҳам актив қатнашади. Текшириляётган территорияда умумтуркий топонимик системасига мансуб индикаторлардан ташқари, *йап* (ёп), *арна* (арна), *салма* (солма), *қала*, *авыл*, *да:* (даҳа), *топар* (тўпор) ва бошқа регионал характердаги терминлар ҳам мавжуд. Хоразм топонимлари таркибида ҳозирги адабий тилда учрамайдиган диалектизмлар сақланган, улар маълум бир лексик қатламни ташкил этади: *Ақвашлық* (овул) — *ақбаш* (шўр ерда ўсадиган ўсимлик), *Сазақлық* (овул) — *сазақ* (саксовул), *Йека́нлик* — *йекан* (қамишсимон ўсимлик), *Дашйасқа* — *йасқа* (саёз, кечув жойи), *Бойанлик* — *бойан* (сертомир ўсимлик) ва ҳоказо.

Хоразм топонимларининг аталиш принциплари ва умуман номинация қонунлари ҳам бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларни кузатиш ўзбек тилшунослигида бу масаланинг ҳал қилинишига ёрдам беради.

Маъкур иш Хоразм топонимларини ўрганишга бағишланади. Биз Хоразм шевалари вакиллариининг ҳозирги область маъмурий чегарасидан ташқарисида ҳам

инишларни назарда тутиб, айрим чегарадош районлар (Тошкент, Қорақалпоғистон АССРнинг Амударё, Бетрун ва Тўртқул районлари, Туркменистон ССРнинг Ташовуз областидаги чегарадош Тахта ва Тошовуз районларининг баъзи қишлоқлари) топонимларини ҳам текширишни мақсадга мувофиқ деб билдик. Шу билан ҳам ишда қўлланган «Хоразм топонимлари» термини остида Хоразм шевалари тарқалган территориялар тушунилади.

Тадқиқ қилинаётган топонимик материаллар асосан автор томонидан 1966—1980 йиллар давомида шева вакилларида сўраш орқали (транскрипция билан) ёзиб олинган. Шунингдек, студентлар диалектологик экспедициялари даврида анкеталар тарқатиш йўли билан социологик ўрганиш жараёнида тўпланган. Булардан ташқари XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия империяси ҳарбий ва илмий экспедицияларининг ҳисоботларидан, уларнинг карталаридан, тарихий асарлардан, архив материалларидан, хусусан, Хива хонлари давлат ҳужжатларидан ҳам фойдаланилди.

Ишда қўлланилган транскрипцион белгилар

Унлилар: *а* — орқа қатор, лаблабмаган кенг унли товуш;
ä — олд қатор, лаблабмаган, кенг унли товуш;
ə (e) — олд қатор, ўрта-кенг, лаблабмаган унли товуш;
о — орқа қатор, ўрта-кенг, лаблабмаган унли товуш;
ö — олд қатор, лаблабмаган, ўрта-кенг, унли товуш;
у — орқа қатор, лаблабмаган, тор унли товуш;
ү — олд қатор, лаблабмаган, тор унли товуш;
и — олд қатор, тор, лаблабмаган унли товуш;
ы — орқа қатор, тор, лаблабмаган унли товуш.
Ундозлар: *дж* — тил олди, жарангли, қариниқ ундош товуши;
нг — тил орқа, бурун товуши.

Бошқа ундозларни ифодалаш учун б, в, г, ғ, д, з, й, к, х, ҳ, л, м, н, п, р, с, т, қ, ч, ш ундозларининг ҳозирги ўзбек орфографиясидаги шакллари қўлланади.

Шартли қисқартмалар

1. *Араб.* — араб тили.
- Ёқ.* — ёқут тили.
- Нўғ.* — нўғой тили.
- Озарб.* — озарбайжон тили.
- Олт.* — олтой тилида.
- Осетин.* — осетин тилида.
- Рус.* — рус ва рус тили орқали кирган сўзлар.
- Тат.* — татар тилида.
- Тоғж.* — тоғжик тилида.
- Тур.* — турк тилида.
- Турк.* — туркман тилида.
- Хоразмий.* — қадимги хоразмий тилида.

Тошкент, 1962; Жуманазаров Ю. Ўзбек тили Ҳазорасп шеvasининг морфологик хусусиятлари. ҚД. Тошкент, 1960; Ўзбек адабий тили ва Жанубий Хоразм диалекти. Тошкент, 1971; Урагов Э. Ўзбекские говоры Южной Каракалпакии. АКД. Ташкент, 1968; Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент, 1978; Мадрохимов А. Исследования по лексике огузского наречия узбекского языка. ДД. Ташкент, 1978; Ўзбек тилининг ўғуз диалекти дивенкаси. Тошкент, 1974 ва бошқалар.

⁹ Душманов З. Топонимы Северного Хорезма. АКД. Ташкент, 1970.

Чув — чуваш тилида.

Қ. Қалп. — қорақалпоқ тилида.

Қоз. — қозоқ тилида.

Қарлуқ — ўзбек тилининг қарлуқ лаҳжасида.

Қирғ. — қирғиз тилида.

Қипч. — ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида.

Ўйғ. — ўйғур тилида.

Ўғуз. — ўзбек тилининг ўғуз лаҳжасида.

Форс. — форс тилида.

2. БҒ. — Хоразм областининг Богот райони.

Берун. — Қорақалпоғистон АССР Беруний райони.

Гурл. — Хоразм областининг Гурлан райони.

Ман. — Қорақалпоғистон АССРнинг Амударё райони.

Т. кўл. — Қорақалпоғистон АССРнинг Тўрткул райони.

Тшз. — Туркманистон ССРнинг Тошовуз шаҳри ва Тошовуз райони.

Ург. — Хоразм областининг Урганч шаҳри ва Урганч райони.

Ханқа. — Хоразм областининг Ханқа райони.

Хива. — Хоразм областининг Хива шаҳри ва Хива райони.

Швт. — Хоразм областининг Шовот райони.

Я. ариқ. — Хоразм областининг Янгиариқ райони.

Я. бозор. — Хоразм областининг Янгибозор райони.

Қ. кўпир. — Хоразм областининг Қўшкўпир райони.

Х. асп. — Хоразм областининг Ҳазорасп райони.

3. ДТС — Древнетюркский словарь. Л., 1969.

ДЛТ Девон — Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Тошкент.

І Том — 1960, II Том — 1961, III Том — 1963.

Рдл — Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I—IV. СПб., 1888—1911.

СТ — «Советская тюркология».

СЭ — «Советская этнография».

ЎТА — «Ўзбек тили ва адабиёти».

Никонов. КТС. — Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. М., 1966.

ТДС — Туркман дилининг сөзлуги. Ашгабат, 1961.

ЎзШЛ. — Ўзбек шевалари лексикаси. Тошкент, 1964.

1 БОБ. ХОРАЗМ ТОПОНИМИЯСИНИНГ СТРАТИГРАФИК ТАВСИФИ

Хоразм шеваларининг лингвистик хусусиятларини текширган кўпгина тилшунослар мазкур регионни тил хусусиятларига кўра ўрганиш қатор тарихий-лингвистик проблемаларини олдинга суришини қайд қилган эдилар. Бу проблемаларнинг бош аҳамиятга эга бўлганларидан бири шу шева вакилларининг ташкил топиш тарихи ва генетик жиҳатдан ўзбек халқи таркибига кирган бошқа уруғдош этник группалар билан муносабати масаласидир¹.

Сўнгги йилларда олиб борилган тарихий, этнографик, археологик ишлар Хоразм шеваларининг лингвистик хусусиятларини текшириш фақатгина мазкур шева вакилларининг бошқа туркий халқлар билан муносабати проблемасини ўрганиш эмас, балки Хоразм шевалари вакилларининг бошқа туркий бўлмаган, жумладан, Шарқий Эрон, Олд Осиёда яшовчи халқлар билан алоқаси масаласини ҳам кун тартибига қўймоқда².

¹ Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский язык. Ташкент, 1933, с. 26—27; Ўша автор. Материалы по грамматике узбекского языка. Вып. I, 1935, с. 13, 27, 28; Батманов И. А. Вопросы классификации узбекских говоров. — В кн.: Проблемы языка. Кн. I. Ташкент, 1934; Ғози Олим. Ўзбек лаҳжаларининг таснифидан бир тажриба. Тошкент, 1936, 21—22-бет; Решетов В. В. О диалектной основе узбекского литературного языка. ВЯ, 1955, № 1, с. 100—108; Ўша автор. Узбекский язык. Ч. I. Ташкент, 1959, с. 73—74; Абдуллаев Ф. Хорезм шевалари. I. Тошкент, 1961, 248-бет; Ўша автор. Хоразм шеваларининг таснифи масаласи. — Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. Тошкент, 1960, 51-бет.

² Толстов С. П. Аральский узел этногенического процесса. СЭ, VI—VII. М.—Л., 1947, с. 309; Ўша автор. Древний Хорезм. М., 1948, с. 197; Ўша автор. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.—Л., 1958, с. 80—86; Толстова Л. С. К вопросу о закавказско-преднеазиатских связях в этногенезе каракалпачков (мюлен) «Общественные науки в Узбекистане», 1966, № 3, с. 28; Ўша автор. Некоторые вопросы исторической ономастики Хорезмского оазиса. — В кн.: Этнография имен. М., 1971, с. 245—254; Мендельштам А. М. Происхождение и ранняя история Кушан в свете археологических данных. — В кн.: Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. I. М., 1974, с. 190—196.

Хоразм халқининг этпогенетик жараёнида қайд этилган регионда яшаган ва яшаётган этник группаларнинг ҳамда халқларнинг маълум из қолдирганлиги кейинги даврда лингвистик фактлар билан исботланмоқда. Бу территориядаги халқнинг шаклланиши нақадар мураккаб шароитда содир бўлганлигини ҳис қилиш қийин эмас. Оролбўйи халқларининг (қорақалпоқ, ўзбек, туркман) этногенези ҳали аниқ бўлмаган қадимийликка бориб тақалиши ҳам маълум тарихий шароит билан изоҳланади. Маълумки, мазкур территория (Оролбўйи) ўзининг географик шароити билан турли этногенетик ва маданий алоқаларнинг тўқнашган, аралашган ўрни бўлган. Хоразм воҳасининг Ғарб ва Шарқ мамлакатларини бир-бири билан боғловчи йўлда жойлашганлиги ва бошқа тарихий-сиёсий шароитлар бу ерда бир томондан Урал, Волгабўйи ва Ғарбий Сибирь халқларининг, иккинчи томондан Урта Осиё, Эрон, Олд Осиё, Закавказье халқлари ва бошқа томондан Ҳиндистон этник группаларининг (тили, маданияти) аралашушига, тўқнашувига сабаб бўлган. Дарҳақиқат, Хоразм воҳаси территориясида унинг узоқ асрлар давомидаги тарихий жараёнида тили жиҳатдан турли тиллар оиласига кирувчи ва турли манбага боғланувчи кишиларнинг яшаганлиги маълум. Бу шубҳасиз, ҳозирги Хоразм шевалари (ва умуман туркий тилларнинг кўпчилигида) лексикасида хусусан, тарихий топонимиясида ўз изини қолдирган.

Ҳақиқатан ҳам Хоразм аҳолисининг этник таркиби ўтмишда жуда мураккаб ва хилма-хил бўлганлиги, аynиқса бу хусусият унинг жанубий қисмида жуда аниқ сақланганлиги кўпгина тарихий-этнографик асарларда қайд этилди³.

Ҳозирги даврда Хоразм территориясида ўзбек тилининг ўғуз ва қипчоқ лаҳжаларига мансуб бўлган шева вакиллари истиқомат қилади. Гарчи бу аҳоли бир-бирига жуда яқин территорияда яшаса ҳам, улар орасида узлуксиз иқтисодий ва маданий алоқалар мавжуд бўлса ҳам ҳозиргача ўзига хос тил хусусиятларини сақлаган. Бу лаҳжаларни лингвистик планда текширган

³ Вамберн А. Путешествие по Средней Азии в 1863. СПб. 1865. с. 130—135; Толстов С. П. Города гузов.— СЭ, 1947, № 3, с. 100; Волин С. К истории древнего Хорезма. Вестник древней истории, 1941, I, с. 192—196; Якубовский А. Ю. Вопросы этногенеза туркмен.— СЭ, 1947, № 3, с. 49; Сазонова М. В. К этнографии узбеков Южного Хорезма. Археологические работы Хорезмской экспедиции 1947—1948. М., 1952, с. 247—248.

лингвистлар Хоразм территориясидаги шевалар лексикасида мавжуд муҳим бир фактни қайта-қайта қайд қилган эдилар. Бу шеваларда араб ва тожик тилларига алоқадор бўлган шундай лексик элементлар борки, улар марказий ўзбек шеваларидаги араб-тожик лексик қатламидан фарқ қилади. Бундан ташқари, Хоразм шеваларининг лексикаси ҳозирча бизга аниқ бўлмаган лексик қатламга эгадирки, бундай сўзлар қадимги хоразмликлар тилидан кириб қолган деб тахмин қилинади⁴.

Ҳақиқатан ҳам Хоразм шевалари лексикасини, хусусан унинг топонимиясини кузатиш мазкур шевада қадимги хоразмий тили элементлари сақланиб қолганлигини кўрсатди. Гарчи бу тил XII—XIV асрларда бутунлай туркий тиллар билан аралашиб, ассимиляцияланган бўлса ҳам ҳозирги кунда Хоразм топонимиясида кўнлаб грамматик ва лексик элементлар сақланган, шубҳасиз бу тилнинг эрон тиллари оиласига, аниқроғи унинг шарқий эрон (восточноиранская ветвь) тармақига мансублигини исбот этади. Кўпгина топонимик асослар (ТО) ва топонимик формант (Ф)лар ҳозирги форс тили асосида жуда аниқ изоҳланади. Аммо топонимлар орасида шундай ТО ва Ф мавжудки, уни ҳозирги форс тили материал асосида изоҳлаш мумкин эмас. Бу факт Хоразм топонимиясида субстрат номларининг ўзига хос лингвистик хусусиятларга эга эканлигини кўрсатади. Айни вақтда улар хоразмликлар этногенезида эрон элементларидан фарқ қилувчи бошқа этник элементлар ҳам иштирок қилган бўлиши мумкин деб ҳулоса қилиш учун асос бўла олади.

Умуман Хоразм топонимияси халқ тарихи, унинг тили ва ижтимоий ҳаёти билан ҳамоҳанг шакллана бориши. Хоразм топонимиясининг ривожланиш ва шаклланиш босқичларини бир неча даврларга бўлиб текшириш мумкин.

1. Хоразмий даври. Бу давр гарчи қатор тиллар ва халқларнинг аралашуви ва ассимиляцияси билан характерланса ҳам унда хоразмий тилининг лексик хусусиятлари сақланган.

2. Ораллиқ даври. Хоразм топонимияси шаклланишининг бу даври эрамизнинг IV асридан то мўғул

⁴ Абдуллаев Ф. А. Хоразм шевалари, 236-бет; Ишаев А. Из истории узбекских говоров Каракалпакки.— В кн.: Вопросы терминологии. Ташкент, 1965, с. 112—113; Мадрасимов А. Исследования по лексике огузского наречия узбекского языка. АДД. Ташкент, 1978, с. 18—19.

истилолари давригача бўлган оралиқни ўз ичига олади. Бу даврда Хоразм аҳолиси икки тиллилиги билан яъни хоразмий ва туркий тилларда сўзлашганлиги ва турли этник группаларнинг аралашуви билан характерланади.

3. Туркий-мўғул даври. Бу даврда Хоразм топонимияси турли турк-мўғул компонентларининг вужудга келиши ва айниқса, ўзбек тилининг Хоразм шевалари шаклланишининг дастлабки даврига хос элементларни ўзида мужассамлаштирганлиги билан фарқланади. Бу этапда Хоразмдаги аҳоли ҳар хил этник группалар, турли туркий халқлар билан алоқага киришган. Шу жиҳатдан ҳам анча мураккаб даврдир. У Улуғ Октябргача бўлган оралиқни ўз ичига олади.

4. Янги даври. Бу этап Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейинги — бизнинг давримизни ўз ичига олади. Бу даврда вужудга келган номларни бошқалардан фарқлаш учун неотопонимлар деб аташ маъқул.

Хоразмий даври

Бу давр Хоразм топонимиясининг энг мураккаб ва узоққа чўзилган этаpidир. Унинг мураккаблиги шундаки бу даврга хос (ёки шу даврдаги тилларга мансуб) топонимлар узоқ муддат давомида бир неча халқ томонидан ўз талаффузига мосланган. Айниқса сўнгги туркий адаптация, ҳинд-европа тилларига хос номларнинг фонетик тузилишини бутунлай туркийлаштирган. Шундай экан, Хоразм топонимиясидаги бу даврга хос номларни бошқа ҳинд-европа ва асосан эрон тилларига хос топонимлар билан қиёсий ўрганиш орқалигина уларнинг келиб чиқиши ҳақида бирор хулосага келиш мумкин. Иккинчидан, бизнинг давримизгача етиб келган кўпгина шаҳар ва суғориш иншоотлари кейинги аҳоли томонидан бошқача аталган. С. П. Толстовнинг ёзишича, харобаларнинг озгинагина қисми эски номини сақлаган бўлиб, бу номлар тарихий традициялар тизмасини англаб олиш имконини беради⁵. *Кōхнā Ургāнч*, *Зāймāхшāр*, *Дāрбāнт* харобалари, ўрта асрдаги *Дāрғāн*, *Шорāхāн* харобалари шулар жумласидандир. Харобаларнинг асосий кўпчилиги ҳозир расм бўлган номини кўп асрлар ўтгандан кейин олган. Шунинг учун

⁵ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1964, 27-бет.

(им) бирик шаҳарлар дарё ва каналлар ёзма манбалар-
 би бир неча ном билан юритилади. Масалан, Хоразм-
 нинг қадимги маркази *Фил*, *Фир*, *Кас*, *Қат*, *Хоразм*
 каби номлар билан аталган. Жумладан. Ибн Хавқал
 «Касни Шаҳристон ҳам дер эдилар» — деб ёзса⁶, Ибн
 Хурдодбек (вафоти 300/912) *Хоразм* шаҳри билан *Қат*
 шаҳрини ҳам эслаб ўтади. Ал-Беруний ўзининг «Ки-
 тобул-футуқ» асарида Хоразм уч шаҳардан ташкил
 топганини, *Ал-Фир* шаҳарнинг энг мустаҳкам қисми
 эканини ёзади⁷. Кейинги адабиётларда ва Хоразм шева-
 тарида номнинг. *Пил* (*Фил*) формаси қўлланади. Биз-
 нишча, бу ҳам маълум қонуниятга эгадир. Чунки ҳар
 бир давр ўзига хос ном қўйиш услуби ва моделига эга
 бўлган. Бундан ташқари, Хоразм территориясида турли
 тилда гаплашувчи халқлар яшаганини эсласак, шаҳар-
 ларнинг ҳар бир номи бизни халқ тарихининг маълум
 даврига бошлайди. Дарҳақиқат, *кат*, *кас*, *қала*, *вара*,
тур каби топонимик индикаторлар дунё мамлакатлари
 топонимиясининг деярлик кўпчилигида учрайди. Қизи-
 қи шундаки, бу сўзларнинг ҳаммаси ҳам Хоразм тари-
 хий топонимиясида мавжуд. Улар узоқ даврлардан
 бизга етиб келган топонимлар таркибида иштирок эта-
 ди. Тарқалиш ареали ниҳоятда кенг бўлган бу инди-
 каторлар қўлланиш даврига кўра ҳам турличадир.

«Авестода» *пара* индикатори қатнашган айрим ном-
 лар учрайди.

Бу, шубҳасиз, унинг қадимийлигидан далолат бера-
 ди. Хоразм пойтахтининг *Пил* ёки *Фир* номи ҳам шуб-
 ҳасиз шу термин билан алоқадор (бу сўзларнинг маъ-
 ниси ҳақида қўйироқда тўхталамиз). Кейинги ёзма
 манбалардан маълум бўлишича, Хоразм топонимияси-
 нинг катта бир даврини ўз ичига олувчи кўпгина ном-
 лар *кас* элементини ўзида сақлаган. Сўнгра бизга
 маълум бўлмаган турли сабабларга кўра (шубҳасиз,
 бунда экстроллингвистик факторлар ҳам муҳим роль
 ўйнаган) бу элемент *кат* формасига эга бўлган. *Қат*
 индикаторининг тарқалиш ареали ҳам жуда катта бў-
 либ турли халқлар топонимларининг вужудга келиши-
 да иштирок этган. Урта Осиё, Сибирь ва Кавказ рес-
 публикаларида *кат* элементини сақлаган топонимлар
 анчагинадир. *Қала* элементи ҳам ўзининг тарқалиш
 географиясига кўра жуда катта бўлиб, Урта Осиё,
 Ирон, Олд Осиё, Араб мамлакатлари ҳамда Кавказ

⁶ Материалы по истории туркмен и Туркмени, с. 183, 186.

⁷ Норқулов Н. Қ. Беруний ва Хоразм. Тошкент, 1973, 19-

республикаларини ўз ичига олади. Бу сўз иштирок этган номлар айрим Европа мамлакатларида ҳам учради. Шундай экан, бу топонимик элементлар ўзининг қўлланиш ареали ва тарихи билан шунингдек, ўз этнологиясига кўра бизни Хоразм халқлари алоқа қилган турли-туман этник группалар ва тиллар олами билан боғлаши шубҳасиздир.

Шуларни назарда тутган ҳолда биз хоразмий даврининг шаклланиш ва ривожланиш этапларини ушбу терминлар билан аташни маъқул топдик, яъни Хоразм топонимиясининг *Пур* элементи этапи (*пур* этапи), *Қа* элементи этапи (*қас* этапи), *Қат* элементи иштирок этган этап (*кат* этапи) ҳамда *Қала* элементи этапи (*қал* этапи) каби.

Хоразмнинг узоқ тарихи давомда бу территорияда маълум бир тилда сўзлашувчи халқлар доимий яшаганлиги ва бу ерда турли тил вакиллари алоқага киришиб турганлигини эътиборга олсак, фикримизнинг яна ҳам асосли эканлигига шубҳа туғилмайди. Ҳақиқатан ҳам С. П. Толстов таъкидлаганидек, Хоразмдаги қадимги тилларни бирор ном билан аташ нотўғри бўлар эди⁸.

а) *Пур* этапи. Бу этапга *Хоразм*, *Жайхун*, *Варағдеҳ*, *Варағзон*, *Пил*, *Говхур* каби топонимларни киритиш мумкин.

Хоразм. Бу топонимнинг жуда қадимийлиги қатор манбалардан маълум. Унинг турли манбаларда турли шаклда («Авесто»да *Hvairizem*, лотинча *Chorasmia*, вавилонча *Humarizma*, эламча *Marazmis*, араб манбаларида *Xwarz*⁹, янги эранинг VIII асрига оид хоразмий тангаларида *Xwazm*, қадимги форс тилида *Uvarazm* каби) тилга олинаши ҳам унинг жуда узоқ даврларда бизга етиб келганини кўрсатади. Топонимнинг келиши чиқиши тўғрисида ҳам турли фикрлар мавжуд бўлиб унинг маъноси турлича изоҳланади. Жумладан, бу сўз «паст текислик ер» (Клипперт ва Лерх), «унумдор ер» (Бюрнуф, Захау, Гейгер) ёки аксинча «ёмон, унумсиз ер» (Юста ва Шпигель) деб изоҳланган. Айрим тадқиқотчилар топонимни *Xurr*, *Xoršed* «қуёш» сўзи билан боғлайдилар (Савельев) яъни Хоразм «қуёш ўлкаси» демакдир⁹.

⁸ Толстов С. П. Аральский узел этногенического процесса. СЭ. VI—VII, 1947, с. 309.

⁹ Бу ҳақда қarang: Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.—Л., 1948, с. 80.

Барча тадқиқотчилар топонимни икки қисмдан иборат, унинг иккинчи қисмини *zt, zet* деб ўқийдилар. Бу сўз ҳинд-европа тилларидаги *er, ūlka*, яъни форсча «замин», рус.: «земля» демакдир. Аммо номнинг биринчи компонентини эрон тиллари асосида ҳал қилишнинг турли вариантларининг вужудга келишига сабаб бўлган. С. П. Толстов топонимни этник ном орқали боғлайди, яъни Олд Осиёдаги Митанни давлатининг асосчилари бўлган кабила-хуррит номи билан боғлайди, яъни Хоразм—«Хварри-зем» (хурритлар ери, ўлка) маъносида бўлса керак деган фикрни билдиради¹⁰.

Дарҳақиқат, қадимги Хоразм билан Митанни ўртадаги алоқаларни тасдиқловчи қатор тарихий маълумотлар мавжуд. Қадимги хуррит-митанни алоқалари шунингдек, Хоразм-хетт муносабатлари албатта бу алоқалар маданиятида ўз изини қолдирган. Баъзи тадқиқотчилар қорақалпоқ халқи таркибидаги муйтен этними, шунингдек, Зарафшон ўзбекларининг митан руғи номини худди шу Митанни давлатининг номи билан алоқадор бўлса керак деган фикрни ўртага таштайдилар¹¹.

Умуман Хоразмнинг бу қадимги этник группалар билан алоқаси шубҳасиздир. Буни хуррит ва хетт тилларидаги қатор сўзларнинг фонетик ва семантик жиҳатдан ҳозирги Хоразм шеваларидаги сўзларга ўхшашлигида ҳам кўриш мумкин. Қиёсланг: *aššu* (яхши), рус.: «хороший», *yakrt* (печень), хоразм.: *игирит* — «товуқнинг чала ташлаган тухуми», эрлик уруғи, хет.: *milit* рус.: «мед», хоразм.: «бол асал»¹² ёки хет.: *Tiura* «город»¹³ ҳозирги туркий тилларнинг айримларида «қишлоқ» маъносида айниқса, Фарбий Сибирь топониминида анча сермахсулдир.

Қиёсланг: хур.: *atta* (i), рус.: «отец», хоразм.: «ота» *додушка*, ад. орф.: *ота* «отец», хур.: *атта* *мать*, хоразм.: *алма* — «отанинг сингlisi». Хуррит тилидаги айрим кўрсатиш характеридаги, яъни маъносига кўра кўрсатиш олмошлари қуйидагича: *andi, anni, agu, akki,*

¹⁰ Толстов, 81-бет.

¹¹ Толстов Л. С. Некоторые вопросы исторической ономастики Хорезма — В кн.: Этнография имен. М., 1971, с. 250.

¹² Иванов В. В. Из истории индоевропейской лексики клинописного хеттского языка. Преднеазиатский сборник. М., 1961, с. 126-127.

¹³ Боргадзе Г. Г. К вопросу о локализации и языковой структуре баскских этнических и географических названий. Преднеазиатский сборник, с. 203.

хур.: *inna* вот, хоразм.: *ина* (мана), *хунда* (у ерда)
*ху(у)*¹⁴.

Хоразм шевалари ва хуррит тилларидаги бу ўхшашлик бизни Хоразм — хуррит муносабатини тасдиқладан ташқари, туркий тиллар шаклланишидаги ҳинд-европа элементларининг иштироки томон олиб боради.

Дарҳақиқат, туркий тилларнинг қадим замонларнастрат тиллар оиласига (бу тилларнинг маълум бир группасига) мансуб бўлганлиги ҳақидаги фикр ўзбек тилишунослари томонидан айтилган эди¹⁵.

Бундай муносабатни ўзбек тилидаги айрим лексик ва грамматик элементларнинг яқинлигидан ҳам кўриш мумкин. Ҳаракат номи ясовчи *-tag* (моқ) аффиксининг ҳозирги немис тилидаги *tachen* (ишламоқ), голланд. *taken* (ишламоқ), саксон. *tak + o + n*, қад. ингл. *tac + ia + n* каби феъллар билан алоқаси ёки туркий тилларнинг, умуман олтой тилларининг жуда қадим замонлардаёқ бошқа тиллар (жумладан Европа ва Осиёдаги тиллар) билан алоқадор бўлган¹⁶ деган фикрнинг тўғрилигини кўрсатади.

Шундай қилиб, ўзбек тили, жумладан Хоразм шеваларидаги бундай лексик ва грамматик ўхшашликлар айрим топонимик номларнинг этимологиясини қариндош бўлмаган ёки умуман ҳозир фақат қолдиқларигина қолган тиллардан излаш учун асос беради. Бундай грамматик ва лексик параллеллар бизни Хоразм — хетт муносабатлари билан боғлайди.

Л. С. Толстова топонимнинг асосида хурритча *haw(u)r* «ер» рус.: «земля» сўзи ётган бўлиши керак деган фикрни билдиради, яъни (*haw(u)* → *hiva* → *xān*) шаклида ўзгарган, сўнгра эрон тилларига мансуб кишилар сўзнинг маъносини унутиб *zet* (ер)ни яна бир бор қўшган¹⁷.

Бизгача етиб келган ёзма манбаларнинг энг қадимгиларидан бири «Авесто»дир. Шунингдек, бошқа қатор ёзма ёдгорликларида Хоразм номининг биринчи қисми фонетик жиҳатдан анча ўхшаш. Қиёсланг: қад

¹⁴ Дьяконов И. М. Сравнительно-грамматический обзор хурритского и уратского языков. Преднеазиатский сборник. М. 1961, с. 373, 418—419.

¹⁵ Ишаев А. *-мақ* аффиксининг этимологияси. — «Ўзбек тили ва адабиети», 1975, 5-сон. 69—71-бетлар.

¹⁶ Васкаков Н. А. Ареальная консолидация древнейших наречий и генетическое родство алтайских языков. Проблемы общности алтайских языков (тезисы докладов на первой алтайской конференции). Л., 1966, с. 9.

¹⁷ Толстова Л. С. Кўрсатилган асар, 252-бет.

ре. *Uzara* (*Uvararmis*), вавилон.: *Humari* (*Humarai*), ламча *Mara* (*Marazmis*), ар.: *Xwar* (*Xwarizm*), таж.: тангаларида *Xwr* (*Xwrzm*) каби. Бу вариант-нинг «Авесто»да тилга олинган *vara* билан жуда яқинлигини кўриш мумкин. *Vara* — деворлари билан одам яшайдиган «шаҳар», яъни «истеҳком, турар жой» деган маънодадир¹⁸. *Vara* ҳозир ҳам номлар тартиб-ида *Var*, *Vur*, *Bur*, *Буру* каби вариантларда учрайди. Шунингдек, эрон, сўғд тилларида унинг *пар*, *парак* ва *панти* ҳам мавжуд (*в > п* ҳодисаси изоҳ талаб қилинган фонетик ўзгаришдир). Бу сўзларнинг деяр-ек ҳаммасида «қўрғон, девор, истеҳком, шаҳар» каби маънолар мавжуд. Қиёс қилинг: *Варахша* (ахшилар, ахш қабиласи қаласи), *Варданзи*¹⁹ (подшоҳларнинг ҳукумати қўрғони, қароргоҳи) ва ҳоказолар.

Бизнинг фикримизча, Хоразмнинг қадимги пойтахти *Фир* (*Фир*) ҳам шу сўз билан боғлиқ. Ҳозирги даврда *Фир* шакли қонуний ўзгаришдир, яъни туркий тил-ларда *ф* товушининг йўқлиги сабабли *ф > п*, шунингдек, *Фир* бўлган. Бу шаҳарнинг *Фир* шаклида ёзилганлиги на манбалардан маълум.

Беруний «Ал Фир ўн милча ва ундан кўпроқ масо-фани қўришар эди. Жайхун ҳар йили уни парчалаб, қиш ва йиқитиб кетарди, ниҳоят Искандар тарихи-нининг минг уч юз бешинчи йилида ундан асар ҳам қол-мади», деб ёзди.

Шундай экан *Пил* топоними: *Пур > Фир > Пир > Пил* шаклида ўзгаришган. *Пур* компоненти этимологик жиҳат-тан *Варга* алоқадор бўлса керак. Ҳозирги Ҳиндистонда «*Пур*» сўзи «шаҳар» маъносига қўлланилади. Масалан: *Пурпур*, *Сингапур*.

Қадимги кушонлар империясининг пойтахти ҳам *Шопур* (*Шопур* шаҳри — *Шопур* шу империя ҳукм-дорининг исми) деб аталган. Ҳиндистоннинг Шимоли-арқ томонидаги бир шаҳар *Джайпур* деб юритилади. *Джайпур* — *Джайя* — *Ғолиб*, *музаффар*, *пур*, шаҳар (Нико-лаев, КТС, 121).

Ҳиндистоннинг шимолидаги *Мирзапур* ҳам худди «*Пур*» сўзи асосида (*Мирза-князь*, санс.: *пур-шаҳар* — *Мирзо* шаҳри каби) вужудга келган.

¹⁸ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 102-бет.

¹⁹ Дусанмов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача таълими, Тошкент, 1977, 37—38, 46-бетлар.

²⁰ Васселовский Н. Очерки историко-географических сведений о Хиндском ханстве. СПб., 1877, с. 24.

Ҳиндистоннинг пойтахти Деҳли шаҳри «Махабхата»да қайд қилинган шаҳар ўрнида Х асрда баръетилган. Бу шаҳар *Индрапрастха* деб аталган. Птоломейнинг ёзишича шаҳар *Индабара* (ҳинд шаҳри, ҳинд қўрғони) деб юритилган (Никонов. КТС, 118).

Шундай қилиб, *пур* сўзининг «Авесто»даги *вара* билан алоқаси шубҳасиздир. Қизиғи шундаки, венгерида ҳам *варош* «қалъа» (укрепленный город) деген маънони билдиради (Никонов. КТС, 75). Бу Хоразм топонимиясида учрайдиган *можар* этнотопонимининг сақланиб қолганлиги тасодифий бир ҳол эмаслигини кўрсатади. *Вара*, *пар* элементининг тарқалиш ареали анча кенг. Немис тилидаги *burg* ҳозирги кунда ҳам қўллаб топонимлар таркибида учрайди (Аугсбург, Гамбург, Магдебург каби) ва «шаҳар» (укрепленный город) маъносини англатади²¹. Бу ҳам *вара* компонентининг фонетик вариантыдир. Булардан ташқари, айрим ўзбек шеваларида *парак* сўзи «тўсиқ, девор» маъносини англатади. Республикамиздаги *Кампарак* (*канти парак* «шаҳар девори» маъносига) топоними шу сўз асосида ясалган. Бухорода шаҳар ва қишлоқларни ўралган девор ҳам шундай юритилади, яъни *парак* дейилади. Тошкент областидаги *Паркент* қишлоғининг биринчи қисми шубҳасиз *пар* (девор, тўсиқ) сўзи билан алоқадор. *Паркент* — «тўсиқли, ўралган шаҳар» демакдир. Юқори Зарафшон ва Яғноб топонимиясида *варак* компоненти билан ясалган бир қатор номлар мавжуд: *Катвара*, *Чукривара*, *Шунчивара*, *Ғазвара*, *Чугривара*, *Зирквара*, *Ғажвара*²² ва ҳоказо.

Пар, *вара*, *пур* каби вариантларга эга бўлган бу сўзнинг семантик доираси ҳам жуда кенгдир. Бу сўз *девор*, *қўрғон*, *қалъа*, *шаҳар*, молларни қамайдиган «*тўсиқ*, *чегара*, *ғов*» каби ўнлаб маъноларни ифодалайди. Бундан ташқари, бу сўзнинг «қирғоқ» (эрон.: *бар*, авест.: *пара*) каби маънолари ҳам мавжуд (Никонов. КТС, 251).

Шундай қилиб, *вара* компонентининг тарқалиш ареали жуда кенг бўлиб, бу унинг анча қадимийлигини далил беради. Кузатишимизча, бу сўз икки йўналиш бўйича тарқала борган. Биринчи йўналиш «Авесто»даги шаклига анча яқин бўлиб кавказ, венгер ҳамда эрон тилларини ўз ичига олади.

²¹ Русско-немецкий словарь. М., 1977, с. 166, 239.

²² Хромов А. Л. Согдийская топонимия. Верховьев Зеравшан — В кн.: Топонимика Востока. М., 1969, с. 95.

Иккинчи йўналиш Ҳиндистон ҳамда герман тилла-
рини бирлаштирган. Бу сўзнинг Хоразм топоними тар-
қибдаги шакли унинг дастлабки формасига анча яқин-
дир. Бу маъкур сўз худди шу Хоразм территориясидан
и тил жиҳатидан хоразмийларнинг асосини ташкил
лаган этник группа томонидан тарқалган бўлиши
мумкин. Маъкур сўзнинг *пур* шакли кейинчалик хо-
размий тили шакллангандан кейин вужудга келган. Бу
сўзнинг вужудга келиши давридан ҳам кўриниб ту-
шадди.

«Ал Фир Хоразм шаҳри яқинидаги қалъа эди,— деб
ади Абу Райҳон Беруний,— у лой ва хом гиштдан
қилинган бўлиб, бири ичига иккинчиси баланд учта
қабри бор эди ва уларнинг ҳаммасидан подшола-
ринг кўшкни баланд эди ва (Африғ) ўз кўшкни Искан-
дордан кейин 660 йилда Ал Фирнинг ичига солди»²³.

Булардан шу нарса маълумки, Беруний таърифла-
ган африғийлар ҳукмронлигидан олдин ҳам *Фир* шаҳ-
ри мавжуд бўлган. Хоразмликлар атрофи ўралган бу
шаҳарни оддийгина *Пир* ёки *Пур* «қўрғон» деб атаган-
дир. Шундай қилиб, хоразмий тилини ташкил этган
элементларда ҳинд тилини вужудга келтирган эле-
ментларнинг ҳам излари борлиги маълум бўлган. Ўзбек
тиллари ичида фақат Хоразм диалектига хос бўлган
ар — «канал, ариқ» сўзи санскритча *ar* — «оқим» сўзи
билан алоқадорлиги тасодифий эмас. Бу сўз худди шу
шаклда протохеттча *манба*, *булоқ* маъносини ифода-
лайди. Қиёс қилинг: *Иртиш* < санскрит.: *ir* «течь, уст-
емляться», *arka* қад, эрон.: санскрит.: «бурлящий бушу-
ющий, колышающийся поток» ёки *Ардон* < *ar* + *дон*, осет.:
«бешеная река», *Ировада* (в Бирме) «бурная река»²⁴.

Хоразм топонимининг келиб чиқишини ҳам гарчи
бу *ара* элементи билан изоҳласак, унинг маъносини
айтарилган, тўсилган ер, ўлка» деб тушуниш
мумкин.

Хоразмий даврининг *Пур* этапига мансуб деб ҳисоб-
лаш мумкин бўлган топонимлар ичида *Варагдех* ва
Вараган номларини ҳам қайд этиш керак. Кўриниб
турибдики, бу номлар ҳам икки қисмдан тузилган. Би-
ринчи қисми юқорида қайд қилинган *Вара* элементи-
дир. Гарчи бу номлар келиб чиқиш хронологиясига кў-

²³ Тулостов С. П. По следам древнехорезмийской цивилиза-
ции. М., 1911.

²⁴ Пиронна В. Н. Нетюрские гидронимы Павлодарской об-
ласти. М. 16. Происхождение аборигенов Сибири. Томск, 1969.

ра анча кейинги даврга мансуб бўлса ҳам *ТО* ўз семантикаси билан Хоразм топонимиясининг энг қадим даврига бориб боғланади. *Варағ* компонентидаги ёки *(-ағ)* кичрайтириш маъносига эга бўлган қўшмачадир. У ҳозир ҳам эрон тилларида мавжуд.

Шуни айтиш лозимки, *-ак* аффикси ўзининг маъно ва функцияси билан ўзбек тилидаги *-оқ* аффиксига яқин. Ўзбек тилида ҳам *-оқ* аффикси кичрайтириш маъносини ясайди. Масалан: *Мўйноқ* < *Мўйин* // *бўй* < *Мўйин* + *оқ*, «перешейка» — дарёнинг бурилиб бўйига ўхшаш жойи. Шундай экан, *варағ* — «қўрғонча» мақдир.

Топонимнинг иккинчи компоненти *зон* ва *деҳ* топонимик индикаторлардир. *Зон* элементи ҳозирги кун ҳам Яғноб топонимиясида сақланган, яъни сўз охири *н* < *й* содир бўлган. *Зой (зон)* — «экин майдони», ру *земельный участок* маъносини ифодалайди²⁵. *-деҳ* компоненти олдин тилга олиб ўтганимиз *даҳа* ёки *да:*ани бошқа бир вариантдир. *-деҳ* компоненти ҳам келчиқишига кўра анча қадимийдир. «Авесто»да ёзиш жамият асосини уруғ ташкил қилган. Уруғлар «ви» деб аталган. У маълум бир қишлоқ аҳолисидан ташкил топган бўлиб, қишлоқнинг ўзи ҳам «вис» деб юритилган. (Бу кейинги *диз* [в > д]дир). Бир неча уруғ биришиб *зантуни* ташкил қилган. Ниҳоят қабилалар иттифоқи ёки вилоят *даху* ёки *дахйу* деб юритилган²⁶.

Дахйу сўзи Ўрта Осиё топонимиясида, жумладан Хоразмдаги топонимлар таркибида учрайдиган *даҳа* айланган: *даху* > *дахйу* > *даҳа* каби. Шундай экан *Варағдеҳ* топоними таркибидаги «деҳ» ҳам «даҳа» билан алоқадор деб қараш лозим. Сўз охиридаги унли товуннинг тушиши ўша даврга хос фонетик хусусият бўлган керак. Демак, *Варағдеҳ* — «Вилоят қўрғони ёки маркази» деган маънони ифодалаган.

Хоразм топонимиясининг *Пур* этапи Хоразм халқининг ва қадимда мавжуд бўлган хоразмий тилининг вужудга келиши, шаклланиши ўз илдизи билан жумладан қадим даврига бориб боғланишини кўрсатади.

Хоразм топонимиясида учрайдиган турли хил элементларнинг мавжудлиги хоразмий тилининг шаклланишида ҳинд-европа тилларига хос этник группалар

²⁵ Хромов А. Л. Историко-лингвистическое исследование Ягноба и Верхнего Зеравшана. АДД. Душанбе, 1971, с. 51. Он Согдийская топонимия Верхоньев Зеравшана, с. 95.

²⁶ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, бет.

интироқи тўғрисида гапиришга асос беради. Ҳамини, бу босқичдаги топонимик номларнинг яратувлари ўзларининг сўнгги давларида эрон тилларига раб ривожланганлиги ёки уларга эрон тилларидаги ик элементларининг таъсири кучлироқ бўлганлиги иқ. Буни айниқса хоразмий даврининг *кас этапи* қол кўрсатади.

б) *Кас этапи*. Хоразм топонимиясининг бу босқичи унинг кўпгина лингвистик белгилари билан иргги Эрон топонимиясидаги қадимги элементларга ии туради. Бу даврда айрим топонимларда хоразмий тилга хос баъзи фонетик хусусиятлари ҳам кўришии мумкин. Жумладан, баъзи номларда *с* ва *t* товушри мос келади, яъни бошқа эрон тилларида *t* ундот қўлланилган уринларда Хоразм топонимларида *с* иланилади. Қиёс қилинг: *Кас* (эрон. Кат), *Хушмисон* (эрон. Хушмитон), *Ардахушмисон* (эрон. Ардахушмит) каби. Умуман, ном таркибидаги *мисон* элементи га форс тилларида *maethana*, янги форс тилида *мейи* шаклида қўлланилади.

Ўрта форс тилидаги шаклида бу сўз *h* (ҳ) бўғизуши билан айтилади. Хоразмий тилида мазкур тош сақланган²⁷.

Умуман, Хоразм топонимиясининг бу босқичи кўпга лексик-грамматик хусусиятлари билан ҳозирги тилига анча яқиндир. Кўпгина тарихий ёдномада *ос* ва *алан* қабилаларининг ҳозирги яшаб турган илларида Ўрта Осиёдан кўчиб борганлиги қайд этии. Бу ҳақдаги илк маълумот Абу Райҳон Беруний амига тааллуқлидир. Олдин қайд этганимиздек, Амурё ўз йўлини ўзгартиргандан кейин унинг йўлидаги игина халқлар, жумладан *ос* ва *алан* қабилалари Ҳар деғизни томонга кўчган, уларнинг тили бажав ва хоразмий тилининг қўшилишидан ҳосил бўлиб деб ёзган эди у. Аммо *алан*ларнинг кўчишига қат шу табиий ҳодиса сабаб бўлган дейиш унчалик ири бўлмас эди. Буларнинг кўчиши туркий қабиларининг ҳужумлари билан ҳам алоқадор бўлиши ҳақида анча яқиндир. Беруний таъкидлаганидек, уларни тилларида бажанак (яъни қипчоқ) тилларининг яланилиги ҳам шу фактга ишора этади. В. И. Абаан қабиласи Шимолий Кавказга Ўрта Осиёни кўчган бўлса керак, чунки бу ер эрон халқларининг адабки ватани деб тахмин қилади. Унинг фикрича, илар бу узоқ масофани босиб ўтиш, турли хил

²⁷ Фрейман А. А. Хорезмийский язык. М., 1950, с. 11.

тўқнашувлар ва урушларни енгиши ҳамда бошқа жамиятда мустаҳкамланиши, дарҳақиқат юзлаб йиллар давомида ўз тили ва маданиятини сақлаш учун жуда катта ҳаракат қилган бўлиб керак²⁸.

Шундай қилиб, ҳозирги Хоразм территориясида ушбу раидиган *ос* ва *алан* компонентли топонимлар ушбу давр билан алоқадор деган хулоса қилишимиз мумкин.

Шундай экан, аланларнинг хоразмийлар билан муносабати ва уларнинг тил жиҳатдан хоразмий тилига яқин бўлганлиги аниқдир. Дарҳақиқат, буни ҳозирги Хоразм шеваларида мавжуд бўлган кўплаб лексик элементларнинг ҳозирги осетин тили лексикасида ҳам борлиги яна бир бор тасдиқлайди. Қиёс қилинг: осет. *zarda*, рус.: *сердце*, хоразм.: *зарда*, *зардаси куймоқ*, *зардоб*, қад. эрон.: *zardayo* (заъфарон), осет.: *dāndag*; қад. эрон.: *danta*, форс.: *danda*; хоразм.: *dāndan* — тиш, рус.: *зуб*, осет.: *marg*; хоразм.: *марғ*, *заҳар*; осет.: *kard* — қад. эрон.: *karta*, форс.: *kard* — *меч*, *нож*, хоразм.: *дукорд* (*ду+корда*) *қайчи*, рус.: *ножница*²⁹ ва бошқалар.

Булардан ташқари топонимлар таркибида ушбу терминлар мавжудки, улар Осетия ва Хоразм топонимиясида маъно ва фонетик тузилишига кўра ўхшашди. Бу қайд этилган маълумотлар бизга осетин ва хоразмий тилларининг яқинлиги ҳақида хулоса чиқариш учун тўла асос бўлади. Шундай экан, бизни қизиқтираётган *кас* босқичидаги айрим номларни ҳозирги осетин тили материаллари билан солиштириш хоразмий тилига ҳам айрим фонетик-грамматик ва лексик хусусиятларни белгилашга ёрдам беради. Юқорида қайд этганимиз *кас* формасининг хоразмий тилига мансуб эканлиги ушбу хос *с//т* мослигининг натижаси деб қараш керак.

А. А. Фрейманнинг таъкидлашича хоразмий тилидаги *с* фонемаси, бир томондан, сўғд тилидаги *с* га ўхшаса, иккинчи томондан, кўпгина ҳолатларда худда осетин тилидаги каби *і* ва *е* унлилари олдидаги портоловчи тиш товуши *т* га хос хусусиятга эга бўлади. Шундай экан, *т>с* ҳолати осетин тили билан хоразмий тилининг яқинлигини кўрсатувчи фактор бўлса, иккинчи томондан, *алан ос* ларнинг Хоразмдан чиққанлигини яна бир қарра тасдиқлайдиган далилдир³⁰.

²⁸ Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. Ч. I. М.—1949, с. 31.

²⁹ Уша жойда.

³⁰ Фрейман А. А. Хорезмийский язык, с. 10—11.

Хоразм топонимиясининг мазкур даврига хос ном-
ларда *кас* компонентидан ташқари *мисон* элементи
мавжуд бўлиб, бу *митан* сўзининг хоразмий тилидаги
экантидир. Бу элемент иштирок этган топонимлар
Ўзбекистон ва умуман Ўрта Осиё тарихий топонимия-
да ҳозир ҳам анчагинадир: *Ардахошмитон*, *Рохош-
итан*, *Мадамитан* (Хоразмда), *Хурмитан* (Урмитан),
Имитан, *Зармитан* (қуйи Зарафшонда), *Ромитан*
(Хорода). Юқорида қайд этганимиздек бу сўзни кўп-
ча тарихчилар қадимги Олд Осиёда мавжуд бўлган
итанин давлати билан алоқадор этник группалар би-
ли боғлайдилар. Аммо бу элементнинг бошқа маъно-
ри ҳам борлиги қайд қилинган. Жумладан,
А. Шишкиннинг бу сўз ўрта форс тилида «турар
об, вила, уруғ» каби маънога эга эканлигини қайд
этаганини айтган эдик. *Митан* компонентли номлар
тор тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, «қишлоқ, ва-
н, қалъа, турар жой» каби маъноларига эга. Бу сўз-
ни келиб чиқишини сўғд тили билан боғлайдилар.
Ушунча топонимлар ўз таркибида *канд*, *кат* элементини,
унингдек, *митан* — «қишлоқ» сўзини сақлаганлигини
айтади¹. Бу компонентнинг турли хил сўзлар билан қў-
шилиб келиши ҳам унинг топонимик элемент эканли-
гини кўрсатади. Аммо бу сўзнинг этник ном эканли-
гини ҳам инкор қилиш мумкин эмас.

Шундай қилиб, тадқиқотчиларнинг бу сўзни сўғд
тили билан боғлаши қадимги хоразмий — сўғд тил-
ларининг алоқасидан далолат беради. Хоразм тарихий
топонимиясида учрайдиган *кард* формантли топоним-
лар ҳам ўз келиб чиқишига кўра биз тилга олган бос-
мага хосдир.

Қадимги араб тарихчилари тилга олган *Кардариан-
ни*, *Кардар*, *Гардман* номлари, шубҳасиз шу элемент-
ни сақлагандир. Ҳозирги осетин тилида *kārt* ўзб.: «ҳов-
ли», рус.: «двор» деган маънони билдиради. Бу сўз-
нинг тарқалиш ареали анча кенг бўлиб, осетин тилла-
ридан ташқари, *угор-фин* ва айрим кавказ тилларида
ям учрайди. В. И. Абаевнинг фикрича, бу сўз угор-фин
Кавказ тилларига скиф-сермат тиллари орқали
кириб келган². Қиёс қилинг: *ханти*, *karta*, *karda*; манс.: *karda*
«двор», ўзб.: *ҳовли*, чуваш.: *karda*, рус.: «огражде-
нное, огражденное место»; венг.: *kert* *огражденное мес-*

¹ Нароков Средней Азии и Кавказа. Т. I. М., 1962, с. 138.

² Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетин-
ского языка. Т. I. М.—Л., 1958, с. 587.

то, сад, коми.: *karta*, рус.: «загон для скота, двор, усадьба», морд.: *karda, kardo, kardas*, рус.: «хлев, двор», узб.: *қўра*. Яна қиёс қилинг: айрим Волгабўйи рус тил валарида *карда* — «место, огороженное плётнем и частоколом для загона домашнего скота», *када* — «городок для скота, скотный двор».

Гирдман топонимидаги *ман* эрон топонимиясида учрайдиган «миён» — қишлоқ, марказ, ўрта элементи билан алоқадор бўлиши мумкин. Агар шундай экан топонимии «марказий шаҳар», рус.: «центральный город» деб изоҳлаш ўринлидир.

Кардаранхаш топонимининг кейинги элементи *нахас* хозирги осетин тилида учрайдиган *нихос* сўзининг ўзгаришидир. Хоразм топонимиясидаги *хас*, *хос* билан тугаган топонимлар ҳақида айрим тадқиқотчилар ўз фикрини билдирган эдилар. А. М. Шчербак бу элементларнинг хоразмий лексик қатламини кўрсатувчи белги эканлигини қайд қилган эди. *Наухас, Пирнухас, Зинахас* каби номлари таркибидаги *хас* қисмини айрим сўз деб қарайди. Унинг фикрича, *хас* шубҳасиз *хаст* билан алоқадордир³³. Гарчи бу топонимларни хоразмий тили билан *хос* деб ҳисоблар эканмиз уни осетин тили билан қиёс қилаш орқали текшириш лозим. Чунки хоразмий тилининг ўзининг лексик-грамматик белгилари билан яқин бўлган тиллардан бири осетин тилидир.

Шундай экан, юқоридаги топонимлардаги бизни қизиқтираётган элемент *кас* (*хас*) эмас, балки *нихас* бўлиши эҳтимолга яқиндир. В. И. Абаевнинг ёзишича *нухас* ёки *пəхəʃ*, узб.: «тўпланиш жойи», рус.: «место собраний» деган маънони билдиради³⁴. *Нухас* осетин тилида ижтимоий термин бўлиб, ҳар бир овулда бунда жойлар бўлган. Осетинлар жамоасини бошқариш вазифасини назорат қилиб туриш, шунингдек ижтимоий муносабатларни нормаллаштириш «нихас» деб номланган жамоа йиғини томонидан амалга оширилганлиги маълум. Шунингдек, бу сўз йиғин жойини, жамоа тўпланиб маълум масалаларни ҳал қиладиган ерни ҳам ифодалаган. Нихаслар одатда қишлоқнинг ўртасида, майдонда, умуман жамоанинг йиғилишига қулай жойларда жойлашган.

³³ Шчербак А. М. Основные особенности Южнохорезмского говора в сравнительном освещении, с. 76; Узбек халқ шеваляридаги материаллар. Т. II. Тошкент, 1958.

³⁴ Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор, с. 46.

³⁵ Магомедов А. Х. Культура и быт осетинского народа. Орджоникидзе. 1968, с. 111.

ниги. Бу ижтимоий термин Осетия топонимиясида
м 9-ўринини топган³⁶.

Шимолий Осетияда «Нихос» сўзи билан ясалган
кўп топонимлар учрайди. Қиёс қилинг: *Ныхас*, *Нор-
нихас* (Нартовский нихас), *Цъахты нихас* (семьи
и рода цаха нихас), *Нихасы Уастыржи* (нихас свя-
т. Георгия) ва бошқалар.

Шундай қилиб, юқоридаги топонимлардаги *нихос*
элементи осетин тилидаги *нихос* билан бир маънода
д.б., «қишлоқ, қишлоқ маркази, йиғилиш жойи» каби
маъноларга эга.

Хоразм топонимиясида *Нихос* компонентли номлар
осан Хива райони территориясида ва унинг атрофи-
нида мавжуд. Хоразмнинг бошқа жойларида учра-
ган. Бизда маълум даражада *алан* қабиалари ўт-
тида ҳозирги Хива ва унинг атрофида яшаган
қилиши мумкин деган фикрни айтишга асос бўлади.
Қилиши шундаки, *Хива* (ёки *Хивак*) топонимининг ўзи
им келиб чиқиши билан ҳозирги осетин тилига бориб
қўлади.

А. Дз. Цагаеванинг қайд қилишича, осетинча *хъуа* —
(қишлоқ) деган маънони билдиради³⁷. Дарҳақиқат,
Шимолий Осетияда *Хъауы бын* (ниже селения), *Хъауы*
ар (выше селения) каби бирикмаларда ҳамда *Бар-
хъау* (букв. Селение на возвышении), *Ногхъау* //
ацасхъау (новое селение) каби кўплаб номлар тар-
кибида учрайди. Демак, *Хивак* топоними *Хиува+ак*
шаклида ясалган бўлиб, «кичкина қишлоқ» маъносини
ишлатади.

Шундай экан Хоразм топонимиясининг *кас этапи*
хоразмий тилининг шаклланган даврига тўғри келади.
У босқич топонимларининг характерли хусусияти шу-
ки, уларда хоразмий — алан ва хоразмий — сўғд муно-
батлари кўзга ташланади. Айниқса, *нихос*, *кард*, *кас*,
итан каби элементларнинг топонимлар таркибида уч-
раши бу босқичнинг характерловчи белгиларидан би-
ридир.

б) Кат этапи. Хоразм топонимиясининг бу бос-
қичи хоразмий тилига бошқа элементларнинг таъ-
бири билан характерланади. Ўрта Осиёнинг бошқа жой-
ларида ҳам *кат* компонентли топонимлар пайдо бўлди.

В. И. Абаев *кат* сўзининг этимологиясини сўғд ти-
лидаги *кан* — қазмоқ, ковламоқ, рус.: *копать* сўзининг

³⁶ Цагаева А. Дз. Топонимия Северной Осетии. Ч. I. Орд-
с. 177.

³⁷ Цагаева А. Дз. Кўрсатилган асар, 222-бет.

лексикализациялашган формаси деб изоҳлаган эди. Хоразм топонимиясида ҳам *кант* компоненти унча сомаҳсул эмас. Сўнгги даврларга хос номларда умуман бу элемент иштирок этмайди. Ўзининг маъносига кўра бу сўз шарқий эрон тилларида кенг тарқалган *кас* (*ка* билан анча яқиндир. Киёс қилинг: сўғд. *kanv* (*kn* *knt*), сак.: *kantho*, яғн.: *kont*, ўзб.: «шаҳар», рус.: *гор*, афғ.: *kandai*, «квартал» ва ҳоказо. Шунингдек қадим ҳинд тилида *kantha*, ўзб.: «девор, шаҳар», рус.: «стен

городская стена, город» маъносига эга.

Кўринадики, *конт* ҳам этимологик жиҳатдан *кан* «қазимоқ», рус «копать» сўзи билан алоқадордир.

Кант — «мустаҳкам, атрофи хандақлар билан ўраган ёки девор билан айлантирилган жой» маъносига билдиради³⁹.

Хоразм шеваларидаги *хандак* (*кант* — қазилган-а кичрайтириш аффикси) — «чуқур, қазилган жой» сўзининг ҳам *кан* ўзаги билан алоқадорлиги ўз-ўзидан равшан. Фонетик жиҳатдан, *к > х* ҳодисаси юз берган. Бизга Хоразм топонимиясидаги Ханқа номини ҳам ушбу босқичга алоқадор деб ҳисоблашга асос беради. Айри-айри тадқиқотчилар бу топонимни *хонақо* сўзи билан боғлайди. Я. Гуломовнинг ёзишича, шаҳарда машҳур яссавийчи Саид отанинг ўғли ёки жиянига атаб солинган *хонақо* бўлган⁴⁰. Аммо *хонақо* сўзининг Ханқага айланиши фонетик жиҳатдан изоҳланиши қийин. Чунки позиция жиҳатдан сўз ўртасидаги *а* товуши анча мустаҳкам. Умуман, туркий тилларда ундошлар орасидан унли товуш тушиши деярлик учрамайди. Шундай экан Ханқа эрон тилларига хос *kantho* — «қишлоқ, мустаҳкамланган шаҳар» сўзи билан боғлиқдир.

Булардан ташқари *кат* босқичига *Каник*, *Пешканик*, *Рафканик*, *Хейканик* топонимларини ҳам киритиш мумкин. Бу номлар таркибидаги *каник* шубҳасиз *кант*, *ка* билан алоқадордир. Юқорида тилга олинган топонимлар тузилишидан кўринадики, улар таркибидаги *пеш*, *раф*, *ик*, *ак* каби топонимик формантлар ҳам текширилаётган ушбу босқичнинг маҳсули деб ҳисобланмоғи керак. Кўпгина топонимларда учрайдиган *сар*, *пой* (*по*) *зир*, шунингдек, *пеш*, *раф* каби топонимик формантлар Хоразм топонимиясининг бу босқичида мустақил сўз

³⁸ Абаев В. И. Этимологические заметки, с. 26.

³⁹ Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. II, с. 579.

⁴⁰ Гуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959, 151-бет.

Урганч. Давр ўтиши билан улар топонимик индикаторга айланиб кетган. Топонимлар тараққиётининг кейинги даврларда улар мазкур шева вакиллари тилида ўз лексик ва грамматик вазифаларини бутунлай йўқотиб, грамматик кўрсаткич бўлиб қолган.

Урганч топонимини ҳам Хоразм топонимиясининг бир қисмига хос деб ҳисоблаш мумкин. Номнинг турли шакллари бунга тўла асос беради. Топоним қадимги манбаларда турли шаклларда учрайди. Қадимда туркий қабилаларида *Гурганж*, *Гурганч*, араб манбаларида *Журжония* шаклларида қайд қилинади. Халқ орасида номнинг кейинги шакллари ҳам турли афсоналар сақланган. Жумладан, Хур исмли қиз ва Ганж номли йигит муҳаббати асарида Хурганж ёки Урганж деб номланган. Ёки *Урганч* — Хур — қуёш (ёки бахт), *Ганж* — «хазина», ёки «Бахт хазинаси» деган маънони билдиради.

Топонимнинг этимологияси ҳақида А. Ишаев анча содда фикр билдирган. У топонимни қадимги *Ургин* «тахт, сарой» сўзи билан боғлайди. *ч* сўз ясовчи қўшимча⁴¹.

Аммо тарихий нуқтаи назардан қараганда топоним анча қадимий бўлиб, Урта Осиёда туркий халқлар пайдо бўлмасдан олдин ҳам мавжуд бўлган.

Дарҳақиқат, *Урганч* топоними вужудга келиш хронологияси билан хоразмий даврига мосдир. Унинг кейинги қисми, *ганч*, *ганж* биз кузатаётган *кянт* компоненти билан алоқадор. *Кянт* ёки *кянд*нинг *ганжга* айланиши ҳақиқатга анча яқиндир. Хоразмий тилининг инъелум бир босқичида *t* ва *č* товушлари *dz* (бизнинг тилида *ж* га яқин) ҳолатида бўлган. Сўнгги туркий аҳоли тилида *ж* га айланган: *tč > dz > ж* ҳодисаси юз берган. Хоразмий тилида фақат шу тилга хос бўлган *z* товушининг борлигини А. А. Фрейман ҳам қайд қилган эди. *У* ва *с* нинг *dz* га мос келганлигини ва бундай товушнинг сўгд ва осетин тилларида йўқлигини айтади⁴².

Шундай қилиб, *кянт* компонентининг кейинги даврларда *ганжга* айланишини қонуний деб ҳисоблаш мумкин. Сўз охиридаги *ж > ч* ҳодисаси соф туркий ҳодисадир. Номнинг биринчи қисми *Ур*нинг эрон тилларидаги *ур* (хуршед «қуёш») орқали изоҳланиши топонимик қонуниятга тўғри келмайди. «Қуёш шаҳри» ёки «бахт

⁴¹ Шимолий Хоразмдаги баъзи топонимик номларнинг этимологияси «Ученые записки». Ташкентского государственного педагогического института иностранных языков им. Энгельса. Вып. VII. Ташкент. 1963, с. 160.

⁴² Фрейман А. А. Хорезмийский язык, с. 11.

шаҳри» типиди эмоционал-экспрессив усулда ном қўй топонимияда деярлик учрамайди. Гарчи топоним хоразмий даврининг *кат* этапига мансуб деб ҳисоблар эканмиз, унинг изоҳини ҳам шу даврдаги тиллардан, яъни эрон тилларининг шарқий группасига мансуб тиллардан билиш мумкин. О. И. Смирнова қадим эрон тилларида *воуру* (*уру*) сўзининг мавжудлигини бу сўз «кенг, катта» каби маънони англатишини ёзган эди⁴³. Осетин тилидаги *styr//stur* — «катта» қадим ҳинд. *stūra* «катта» сўzlари ҳам шу ўзакка алоқадор.

Шундай экан, Урганч топонимининг биринчи компоненти *уору//уру* хоразмий тилида «катта» маъносини билдирган ва *Уруканд* > *Уруканз* > *Уруганж* > *Урганж* > *Урганч* каби шаклланган. Демак, бу топоним «катта шаҳар, қатта қалъа» маъносига эгадир.

г) Қала этапи. Қала компоненти Хоразм топонимиясида энг кўп тарқалган ва ҳозир ҳам кенг қўлланувчи элементдир. Бу индикаторнинг тарқалиш географияси жуда ҳам кенг бўлиб, А. З. Розенфельд унинг чегараси Яқин ва Ўрта Шарқдан то Пиреней ярим оролларигача тарқалганини қайд қилган эди⁴⁴.

Бу босқич Хоразм топонимиясида турли хил этник элементларнинг аралашганлиги даврига тўғри келади. Хоразмликларнинг бу даврдаги авлоди қала босқичида маълум даражада туркий қабилаларнинг таъсирига учраганлиги аниқ. Дастлабки туркий қабилаларнинг ўтроқлашиши ва Хоразмга келиш даври ҳам шу босқичга тўғри келади. Ҳозирги даврда ҳам қалъа сўзининг маъноси тўла сақланганлиги ҳамда туркий халқлар томонидан ўзгаришсиз қабул қилинганлигининг ўзи ҳам бу фикримизни тасдиқлайди.

Хоразм топонимиясининг хоразмий даври деб аталган бир этапи ўзининг узоқ тарихи билан жуда қадим замонларга бориб тақалади. Топонимлар таркибиде мавжуд бўлган кўпгина лексик ва грамматик элементлар Хоразмнинг қадимги аҳолиси этногенезида ҳинд-европа халқларининг ҳам алоқаси борлигини кўрсатади. Бу шубҳасиз ҳозирги шева вакиллари тилида ҳам жумладан, уларнинг топонимиясида ўз изини қолдирган.

⁴³ Смирнова О. И. Вопросы исторической топографии топонимики Верхнего Зеравшана. Труды Согдийско-Таджикской экспедиции. Т. I. 1946—1947 (МИА—№ 15). М., 1950, с. 60.

⁴⁴ Розенфельд А. З. Qala — тип укрепления иранского поселения.— СЭ, 1951, № 1.

Оралиқ даври

Хоразм топонимиясининг бу даври тарихий жиҳатдан араб истилоси ва ундан кейинги даврга тўғри келади. Гарчи бу даврда Хоразм территориясида кескин сиёсий курашлар ва турли хил ижтимоий ва этнолингвистик муносабатларнинг кескинлиги кўзга ташланса ҳам тарихий жиҳатдан хоразмий тили ўз мавқеини сақлаган эди. Шунинг учун, араб истилоси ислом динининг тарқалиши билан боғлиқ бўлиб, бу ўз навбатида бир қатор диний оминларнинг жой номларига айланиши учун шароит яратди⁴⁵.

Ҳозирги даврда Хоразм топонимиясида *Араблар*, *Аббаслар*, *Арабавул* каби ўнлаб қишлоқ номлари шунингдек айрим кишиларнинг номлари ва лақаби сифатида учрайдиган *араб* (Буважан араб, Маддмин араб би) сўзлари ўша даврнинг қолдиқларидир. Аммо ҳоразм Хоразмдаги араб деб юритилувчи кишилар ўзлари араб тилига хос ва уларнинг этнографик белгилари, одатларига мансуб бирор бир элементни сақламаганлар. Профессор Ф. Абдуллаев шунинг учун ҳам бу элементларни мустақил этник группалар деб ҳисобламайди. Бунга ҳеч қандай асос йўқлигини таъкидлайди⁴⁶. Гарчи Хоразм топонимиясида арабларга хос бўлган *Араб*, *Сояфур*, *Араб* каби этнонимлар билан юритилаётган жойлар мавжуд бўлса ҳам бу ердаги аҳоли ўзларини ўзбек деб ҳисоблайдилар.

Бу даврда баъзи топонимик номлар аста-секин янги арабча топонимлар билан алмаша бошлади. Тарихий манбаларда айрим шаҳарларнинг арабча ва аланча номлари параллел қўллана бошлагани қайд этилади.

С. П. Толстов кейинги даврда Янгикент номи билан машҳур бўлган шаҳарнинг араб манбаларида *Қарият* ва *Дадиса* ва форс манбаларида *Деҳинов* деб тилга олинганини қайд этган. Унинг ёзишича, бу ном қадимий сармат — аланча *новкарда* номининг таржимаси бўлган⁴⁷.

Хоразм территориясига хос бўлган топонимларнинг бу элементини олиб ўзгариши (*Мазминия*, *Журжония*, *Иббаминия* каби) ҳам худди шу даврга хосдир. Шунинг билан ҳам арабларнинг келиши билан топонимияда кескин ўзгариш бўлмади. Лекин узоқ давом этган Ўрта

⁴⁵ Мураев Э. М. Средняя Азия. М., 1957, с. 44.

⁴⁶ Абдуллаев Ф. А. Хоразм шеваляри. Т. I. 239—240.

⁴⁷ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 261-

Осиё ва Яқин Шарқ алоқалари бу территорияда Жанубий Қозоғистон топонимиясида араб элементларнинг тарқалишига ва узоқ сақланиб қолишига сабаб бўлди⁴⁸. Чунончи, Хоразм топонимиясида ҳам маълум даражада араб элементларининг сақланиб қолиши бу этап билан боғлиқдир. Кўпгина араб элементлари мусулмон дини билан боғлиқ бўлиб, уларнинг аксари катта қисми диний терминлардир. Ҳозирги даврда топонимик индикатор сифатида қўлланиладиган *авл* (Қазақавла, Шағалавла ва ҳоказо) терминининг ниҳоятда сермахсул эканлигини алоҳида таъкидлаш керак. Оралиқ даври топонимиясига хос терминлардан бир *гавр* В. В. Бартольднинг қайд этишича, Эронда, Хоразмда ҳамда туркманлар орасида кенг тарқалган⁴⁹.

Ҳозирги даврда Хоразмда *Гаврқала*, *Гаврдин* қалалари каби топонимлар учрайди, айрим тарихчилар бундай номларнинг вужудга келишини араб истилоси, мусулмончиликнинг тарқалиши билан боғлайди. Аслида Хоразм ва Туркменистон территориясида мусулмон дини тарқалгунгача мавжуд бўлган қалъаларни шундай *Гаврқала* деб атаганлар⁵⁰.

Дарҳақиқат, Хоразм ва Туркменистонда *Гаврқала* деб аталувчи қалъалар бир неча бор учрайди. Жумладан, Хўжайли шаҳри яқинидаги *Гаурқала* номли хароба бўлган, Амударёнинг эски ўзани бўйида Шохсанам қалъасининг жануб томонида ҳам шу номдаги қўрғон бўлганлиги маълум⁵¹. Мазкур терминнинг маъносини фонетик тузилишига қараб кўпчилик тадқиқотчилар *кофир* (ўзга динга мансуб киши) сўзи билан алоқадор деб ҳисоблайди. В. В. Бартольд *гавр* терминининг *гебр* (габр) сўзи билан алоқадорлигини ёзади. Дастлаб бу сўз оташпарастларнинг сиғинадиган жойларини — «меҳроб, оташкада» маъносини билдирган⁵².

Кейинчалик бу термин ўз мазмунини ўзгартирган. Чунки ҳозирги араб топонимиясида *кафр*, *кафф*, *кфр*, *кефр* (*كفر*) сўзи маҳсулдор бўлиб, «қишлоқ» маъносини билдиради⁵³.

⁴⁸ Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. М., 1974, с. 211.

⁴⁹ Бартольд В. В. Сочинения. II (I). М., 1963, с. 222.

⁵⁰ Жуковский В. А. Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва. Материалы по археологии России. Вып. XVI, 1894, с. 95.

⁵¹ Кун А. Л. От Хивы до Кунграда. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. IV. СПб., 1876, с. 217.

⁵² Бартольд В. В. Сочинения. Т. II. (I), с. 211.

⁵³ Словарь географических названий арабских стран (состави-

Хоразмдаги *Гаврқала* топоними ушбу объектлар-
 арабча номларидир. Қайд этилган топонимлар
 ибидидаги қала элементи халқ томонидан, *гавр* сў-
 зининг маъноси унутилгач қўшилган. Хоразм топоним-
 икаторлардан бири *работ//рават* компонентидир. Бу
 мент ҳам текширилаётган регионда қатор топоним-
 таркибида мавжуд, жумладан, *Қизилрават, Ша-
 ат, Қошрават, Рават* каби номлар шу сўз орқали
 лган. Аввало мазкур терминнинг ўрта асрларгача
 ган шаҳар қурилишига хос бўлганлигини қайд этиш
 им. Маълумки, шаҳарлар уч қисмдан — *арк* (арк —
 ски шоҳ қасри ва унга яқин амалдорлар жойлаш-
 қисм), *шаҳристон* (арк атрофини ўраган, турли
 армандлар ва бошқа табақалар яшаган қисми),
от (шаҳристон ва шаҳар деворлари орасидаги қис-
 дан иборат бўлган. В. В. Бартольднинг ёзишича,
 инги даврларда шаҳар деворлари ҳам *работ* деб
 аталган⁵⁴.

Бу сўз тараққиётининг кейинги босқичларида юқо-
 ридан бошқа яна бир қатор маъноларни ифода-
 лаган, *отхона, чегарадаги пост, казарма, қалъа* каби.
 Араб тилидан кирган ижтимоий терминлардан яна
 бири *вақфдир*. Бу термин Хоразмда *вахм* шаклига эга
 бўлиб, феодал давлат тузилиши ва феодал муносабат-
 лар орқали тарқалган. Хоразмда *Вахм, Вахмён, Вахм-*
каби ўнлаб топонимлар учрайди, улар келиб чиқиш
 филологиясига кўра оралиқ даврига бориб боғланади.
Вақф арабча *туриш, туроқ, қўзғалмас* деган маъно-
 да. Ижтимоий термин сифатида *вақф* — мусулмон
 дин қоидаларига мувофиқ давлат ва айрим кишилар
 томонидан хайрли мақсадлар йўлида ажратилган мол-
 ланик маъносини ифодалайди. Хива хонлиги даврида
 қилинган ерларнинг бир қисми *вақф ери* ҳисоблан-
 ган. Аммо бу номларнинг ҳаммаси ҳам оралиқ даврига
 тоғинамас. Уларнинг кўпчилиги юқоридаги сўзлар шева
 алоҳидасига мустаҳкам ўрнашгач топонимлар яшашда
 тирок этади. Бу сўзлар олдин бошқа бирор маъно-
 ни (ижтимоий-сиёсий маънодаги) терминларни ву-
 қида келтирган. Кейинчалик ушбу терминларнинг ай-
 млири топонимга айлангач қайд этилган араб сўзла-
 топонимлексема сифатида қабул қилинган. Улар кейинги
 қишқирларда ҳам туркий сўзлар, форс-тожик сўзлари

54. Наджаров Н. М., Савина В. И., Арутюнова Г. Г.).
 М., 1973, с. 373.

55. Бартольд В. В. Сочинения. II, с. 200.

ва бошқа тилларга хос элементлар билан қўшилиб ги топонимик номлар ясашда иштирок этади.

Шундай элементлардан яна бири *ālam* компонентидир. Бу сўз ёрдамида ясалган топонимлар анчагина жумладан *Ālamli*, *Qarālam*, *Qarālambuva* каби. Бундай номларнинг маъноси турли хил талқин қилинади. Улар аксарият кўпчилик ҳолларда *азоб*, *дард*, *қийин* каби сўзлар билан боғланади. Албатта бу сўзнинг семантик доираси анча кенглиги билан изоҳланади. Топонимлар таркибида *ālam* — «байроқ, туғ» маъноси эгадир. Шундай қилиб, бу сўзларнинг шева лексикасида кириб келиши Хоразм топонимиясининг оралиқ даврига тўғри келади.

Туркий-мўғул даври

Хоразм топонимиясининг бу даври хоразмий тилининг истеъмолдан чиқа бориши ва туркий тилларнинг ривожланиши босқичига тўғри келади. Хоразм топонимиясининг шаклланишида бу давр ўзининг қатор хусусиятлари билан характерланади. Аввало, бу олдин маълум бўлган топонимик системанинг энди шаклланиб келаётган Хоразм шеваларининг таъсирига тушиши билан белгиланади. Бу даврга келиб энди шаклланаётган илк ўрта асрларга хос туркий халқлар учун энг яқин димда Орол бўйларида яшаган туркийларгача бўлган қабилалар тили ҳам, шунингдек қадимги хоразмий тили ҳам субстрат характерда эди⁵⁵.

Хоразм топонимиясининг шаклланишида бу давр олдинги топонимик даврларнинг хусусиятларини ўзини мужассамлаштирган бўлиб, шу лексик-грамматик топонимик традициялар асосида ўз янги системасини вужудга келтирди. Бу даврдаги топонимик қатламнинг илк босқичига хос номларни юқорида қайд этилган тарихий сабабларга кўра бирор туркий тилга — қипчак ёки ўғуз тилларига мансуб деб ажратиш жуда қийин. Бу даврдаги топонимларнинг кўпчилиги қадимги ёзма ёдгорликлар тилига мос келади. Хоразм топонимиясини кузатар эканмиз мўғул тилига хос элементлардан сан, этник номлар сифатида кириб келганлигини кўриш мумкин. *Дорман*, *Қангли*, *Манғит*, *Қипчақ*, *Қонғир*, *Джурян*, *Қатаған* каби этнотопонимларнинг мўғул х

⁵⁵ Насыров Д. С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Казань — Касп, 1976, с. 73.

уруғ қабилалари орасидаги этнонимларга ўхшаш-
ти шунингдек, бошқа туркий халқларда учраши та-
рифий ҳол эмас. Қиёс қилинг: мўғулларда *дурбэн*,
манхут, *қипчақ*, *хонқирот*, *қирқы* (қирқ),
урият, *хаткан* каби⁵⁶. Маълум бир халқлар гуруҳи-
этнонимик параллелларининг учраши уларнинг тил-
лида ҳам яқинликлар борлигига ишора қилувчи му-
ҳим далилдир⁵⁷.

Хоразмда айрим топонимик индикаторлар ва топо-
нимлар ўзларининг келиб чиқиши билан мўғул-
ларига бориб боғланиши бу фикрнинг тўғрилигини
исботлади. Ўрни билан шуни айтиш керакки, баъзи
топонимлар таркибидаги ижтимоий терминлар Хива
даги давлат тузилиши билан боғлиқ бўлиб, улар
аниқ мўғул тилидан термин сифатида бошқа тиллар-
га тарқалган. Сўнгра улар турли сабабларга кўра
топонимга айланган.

Б. Я. Владимирцевнинг таъкидлашига кўра монгол-
ларнинг ижтимоий тузилишида қатор чиновникларнинг
ноқудлигини биламиз. Унинг ёзишича қатор мансаб-
ларни: *jasagul*, рус.: *управитель*, *урядник*, *daruga* —
чиловник, *demci* — (демчи) *помощник*, — деб номла-
ган. Қиёс қилинг: Хива хонлигида ҳам *ясовул*, *дарға*.
Ушан ташқари *бахши* сўзи ҳам Хоразм ва Туркманис-
тан ССРининг Тошовуз областида топоним сифатида бир
ч. марта учрайди. *Bagshi* (бахши) мўғул тилида
рус. *писарь* маъносига эга. Шунингдек, *bagshi* — «на-
чальник»⁵⁸ деб юритилган.

Хоразм топонимлари таркибида учрайдиган *навкәр*
(*nökör* *nököd* // *nöküd* — «друзья» бирликда: *nökör* //
«друг»), *ўба* (мўғл.: *Umag* — «ветвь рода» > *otog*
> *oba*), *улус* (мўғл., *ulus* «народ, владение») каби
топонимлар ҳам мўғул тилидан ўтган. Мўғул тилига хос
топонимлар Хоразмнинг шимолий қисмида анча сермахсул.
Хоразмнинг жанубида уруғ қабила номларидан ташқа-
раган мўғул тилига хос бўлган топонимлар деярлик учра-
майди. Шимолий Хоразмда айниқса, *авул* индикатори
бўлиб номлар ясашда иштирок қилган. *Авул* сўзи
қадимий тилларда ва ҳозирги мўғул тилларида кенг тар-

⁵⁶ Шербаков А. М. Основные особенности Южнохорезмского
этнонима. 77-78.

⁵⁷ Шербаков А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент,
1968.

⁵⁸ Владимирцев Б. Я. Общественный строй монголов.
Кочевой феодализм. Л., 1934, с. 140.

⁵⁹ Ушан жойда, 184-бет.

калган. Қоз.: *аул* қорақалп.: *ауул//ауыл* — «қиш деган маънони билдиради. Шунингдек, бу сўзнинг чиб юриш вақтида (маълум муддатга ёки доими тўхташ, яшаш жойи маънолари *ҳам* мавжуд. Қилида *айыл* — «қора уй» (юрта) маъносига эга. Милида *аил* — «ўтов, ўтовлар» маъносидадир⁶⁰.

Шундай экан, *авул* индикаторини асли мўғулча сўзининг фонетик варианты деб қараш мумкин.

Шимолий Хоразмдаги *Гурлан* топоними ҳам милига алоқадордир. Бунинг топоним этимологиясини затиш жараёнида яққол кўриш мумкин. *Гурлан* а *Кўрлан*г бўлган деб изоҳлайди маҳаллий аҳоли. Дарқикат бу сўз унинг дастлабки шаклига яқиндир. Милида *хурээ* сўзи бўлиб (*айлантирмоқ, ўрамоқ, афини бекитмоқ*, рус.: *окружить, загоразживать, ставизгородь*) асли келиб чиқишига кўра туркий *қур*, *қўза*ги билан алоқадордир⁶¹. Бу сўздан кейинчалик мўғулча *хурал* — «огражденное место, изгородь, двор, стан, лагерь, крупный монастырь» термини ясалган. Ҳозир мўғул тилида бу сўз *хурээлэн(г)* шаклига эга бўлиб «двор, сад» каби маъноларни ифодалайди⁶². Шунинг қилиб бу сўз ўзининг семантик тараққиётида қатор биличларни босиб ўтган: *огороженное место* → *изгородь* → *двор* → *стан* → *лагерь* → *монастырь* → *город* каби.

Б. Я. Владимирцевнинг ёзишича *küriygen//gürin* сўзининг *стойбище* — «тўхташ жойи» маъносига эга эканлигини ва бу тўхташ жойи *ayıl* ларнинг йиғилишдан вужудга келганини айтади⁶³. Юқорида *ayıl* кўчман уруғларнинг қўшилиши бир қанча ўтовларнинг бириккуви эканлигини айтган эдик. *Қуралан* ана шу овуларнинг бирикмасидан вужудга келган. Шундай қилиб *Қуралан* ёки *Гурлан* топоними «стан, город» маънолирига эгадир.

Янги даври

Хоразм топонимиясининг тараққиётида таъкидланганимиздек, Улуғ Октябрь социалистик революцияси м

⁶⁰ Мурзаевы Э и Л. Словарь местных географических терминов, с. 229.

⁶¹ Хоразм шеваларида «қўра» — мол қамайдиган жой маъносида ҳозир ҳам қўлланилади.

⁶² Бертагаев Т. А. Лексика современных монгольских языков. М., 1974, с. 56.

⁶³ Владимирцев Б. Я. Общественный строй монгольских племен. М., 1934, с. 37.

на ноқса бўлди. Бу даврда Хоразм шеваларидаги каби, лексикасининг ажралмас қисми ҳисобланган топонимиясида ҳам ўз йўналиши, тузилиши ва шакли кўра олдинги даврлардан фарқ қилувчи янги тип-ти номлар вужудга келди. Бу номларни ўз характери хусусиятлари билан *неотопонимлар* деб аташ мумкин. *неотопонимлар* янги номлар бўлиб, улар социалистик Optimизминг, коммунистик жамият қураётган фидокор халқимизнинг ютуқлари ва орзу-истаклари маҳсули сифатида пайдо бўлди. Шунинг учун ҳам бу хилдаги топонимлар бошқа хилдаги номлардан ўз характери билан фарқ қилади.

Неотопонимлар ўзининг йўналиши, ғояси ва ифодилиниши жиҳатидан республикамизнинг ҳамма ерида моҳангдир. Кўпчилик номлар халқимизнинг революцион курашини ифодалайди. Улар авлодларимиз босибган оғир, машаққатли ва айни вақтда шарафли йўл-курсатади.

Совет халқининг немис-фашист босқинчиларига қарши олиб борган кураши, бу курашда халқимиз бахти учун ҳалок бўлган қаҳрамонлар шарафига қўйилган номлар Хоразм янги топонимлари ичида асосий ўринни олади. Бошқа бир хил номлар халқимизнинг тинчрилиш даври, ҳаёти, тинчлик учун кураши, космосни енштириш йўлидаги муваффақиятлари, партиямизнинг съездлари, пайдо бўлаётган янги-янги анъаналарни ифодалайди.

Рус тили ва бу тил орқали бошқа тиллардан кирган сўзлар каби неотопонимлар ҳам шева вакиллари таллафузида фонетик ўзгаришларга учрайди. Лекин русча сўзларнинг фонетик ўзгаришлар билан талафуз этилиши шевада абадий қолиб кетадиган хусусиятга эга, жанрлар ўтиши билан бу фонетик фарқлар йўқола берилади.

Шу сабабли бу ўринда неотопонимларнинг адабий-фонографик формасини бердик. Хоразм неотопонимларини номланиш хусусиятларига кўра қуйидаги группаларга ажратиш мумкин:

а) пролетариат доҳийлари ва машҳур давлат арбоблари номи билан аталувчи топонимлар: *Карл Маркс номи колхоз, Энгельс номи колхоз, Ленин номи колхоз, Куйбишев колхоз, Оржоникидзе, Охун-*

“Ишанов А. Манғит шевасида рус тилидан ўзлаштирилган номлар. Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. Тошкент, 1973 бет.

бобоев қишлоқ совети, Фрунзе кўчаси, Дзержинский бўлими каби.

б) машҳур ёзувчилар ва космонавтлар номлари билан аталувчи топонимлар: Максим Горький номидаги колхоз, Пушкин қишлоқ совети, Ҳамид Олимжон мактаби, Навоий номидаги колхоз, Гагарин бўлими, Титов номидаги колхоз ва ҳоказо.

в) символик номлар атамаси бўлган топонимлар: «Комсомол», «Пионер», «Ленинизм», «Коммунизм» колхозлари, «Социализм», «Қизил байроқ», «Қизил юлдуз», «Қизил Ўзбекистон», «Правда», «Гулистон», «Патриотизм», «Маданият» бўлими ва бошқалар.

г) халқимиз ҳаётида юз берган муҳим воқеалар билан саналар ва байрамлар номи билан аталувчи топонимлар: «Партия XXII съезди» колхозлари, «Партия XXI съезди» колхозлари, «8-март» бўлими, «1-май» колхозлари, «7-ноябрь» колхозлари, «Октябрь 50 йиллиги» колхозлари, «9 май колхозлари».

д) иттифоқимиздаги машҳур шаҳарлар номи билан аталувчи топонимлар: «Москва», «Ленинград», «Тошкент», «Самарқанд» колхозлари ва бошқалар.

Бу типдаги номларга республика, область номлари билан аталувчи топонимларни ҳам қўшиш мумкин: «Масканин», «Ўзбекистон» колхозлари, «Россия» колхозлари, «Қорқалпоғистон» колхозлари, «Хоразм» колхозлари.

Умуман, неотопонимлар Хоразм топонимларининг таркибий қисми бўлиб, уларда социалистик ҳаётимиз нафаси, халқимизнинг революцион ғоялари, совет ҳаётига хос инсонпарварлик ва яратувчилик туйғулари аён бўлган.

Шундай қилиб, Хоразм топонимияси жуда узоқ тарих рақиб босқичини босиб ўтдики, унинг ривожланишида турли этник группалар ва турли тилларнинг излари ни кўриш мумкин.

11 б о б. ТОПОНИМЛАРНИНГ СТРУКТУРАЛ- ЛИНГВИСТИК ТАВСИФИ

Топонимларни грамматик жиҳатдан текшириш жуда ун лингвистик масалаларни ёритишга ёрдам беради. Топонимларнинг лингвистик анализи тилимизда мавжуд бўлган кўплаб грамматик элементлар (баъзи товушлар, аффикслар ва бошқалар)нинг эволюциясини, таъкиднинг босқичларини, сўз ясалишининг қадимги усулларини ва баъзи фонетик ҳодисаларни аниқлашга ёрдам беради. Айрим топонимик формантларни ўзбек тилларида мавжуд қўшимчаларга, шунингдек, ҳозирги ўзбек адабий тили ва бошқа туркий тиллардаги аффиксларга қиёс қилиш функцияси ва маъносига кўра аниқлашган аффиксларни аниқлашга, уларнинг фонетик манбасини белгилашга ҳамда аффиксал ясалишининг қадимги изларини, айрим аффиксларнинг ўзакка айланиши хусусиятларини, шу аффикслар эволюциясини юз берган процессларни аниқлашга кўмаклашади.

Бундан ташқари, маълум территорияда турли халқ топонимларининг аралаш яшаганлиги уларнинг тилига ҳам шубҳасиз, таъсир кўрсатган. Маълумки, сон жиҳатдан кўпчилиكنи ташкил қилган халқ кам сонли аҳолининг ёки этник группани ўз таъсирига олади. Аҳолининг бундай интеграцияси, шубҳасиз, шу халқларнинг тилига, айниқса улар яшаган жойлардаги топонимларда ўз изини топган. Чунки кам сонли аҳолининг тили ҳам маълум даражада ёриқ аҳоли тилида ўз изини қолдиради. Номлар қайси тил томонидан қўлланилса худди шу тилнинг факти ҳисобланади. Бироқ у ҳали мазкур топонимларнинг томонидан тўла ўзлашган ёки аксинча бўлиши ўзлашини даражаси турли босқичда бўлиши шубҳали. Бундай шароитда аввало топонимлар фонетик таъкиднинг жиҳатдан ўзгаришга учрайди: унли ёхуд ун-овуш товуш тушади ёки аксинча, товуш орттирилади,

Суворанская А. В. Ударение в собственных именах в современном русском языке. М., 1966, с. 26.

натижада сўзларнинг фонетик жиҳатдан торайиши кенгайиши содир бўлади. Бу айни вақтда номнинг морфологик тузилишига таъсир кўрсатади. Фонетик ўзгариш натижасида кўпгина қўшимчалар ўз шаклини ўзгартиради. Натижада топонимларда аффиксал омонимия ва аффиксал синонимиянинг пайдо бўлишига олиб келади. Айрим морфема ва топоформантлар бутунлай ўзак билан қўшилиб кетади. Шунинг учун ҳам синхрон планда туб ном деб қаралган кўпгина топонимлар диохроник текшириш жараёнида ўзининг тузилишига кўп анча мураккаб эканлигини кўрсатади. Ўрни билан шундан айтиш мумкин, топонимларни структурал текширишда диохрония етакчи усул бўлсагина тадқиқотчи кулаган натижага эришиши мумкин. Албатта бу билан структурал анализ синхрон текширишни рад қилмайдиган сўз эмас. Синхрония ҳам топонимикада етакчи методлардан биридир. Чунки ҳар бир грамматик ҳодисанинг эволюцияси унинг ҳозирги ҳолати билан қиёсланган, таққосланган ҳолда маълум бўлади.

Шундай қилиб топонимлар тузилишида содир бўладиган фонетик-грамматик ўзгаришларни аниқлаш уларнинг характерини белгиламоқ ва мазкур ўзгаришларнинг сабабларини аниқлаш топонимик тадқиқотларнинг асосий талабаларидан биридир.

Номларнинг фонетик ва структурал ўзгариши уларнинг семантик ўзгаришига олиб келади. Кўпгина топонимлар ўзининг дастлабки маъносини бутунлай йўқотиб ўзга ҳодисани номлашга ҳослашади ва кўпинча ўзга лексемага айланади. Масалан, Жанубий Хоразмдаги *Беш* топонимининг ўзаги «беш» сўзи деб қаралади. Номнинг иккинчи қисми эса *-та* қўшимча сифатида изоҳланади. Маҳаллий халқ худди шу бешта сўзига мос равишда турли ривоятлар тўқийди ва «сохта этимология»ни пайдо бўлишига олиб келади. Аслида топоним икки лексемадан тузилган: *Пеш* ва *даҳа*. Маълумки, *с* бошида ва унли товуш ёнида жарангсиз *n* жаранглашиди ва *б* га айланади: *n > б* ҳодисаси юз беради.

Интервокал ҳолатда *даҳа* сўзидаги бўғиз ундон тушган *даҳа > да:а*. Жарангли *д*, *ш* товушининг таъсирида жарангсизлашади. Биринчи лексема давр ўтиши билан ўз урғусини йўқотган. Натижада икки мустақил сўз якка номга айланган: *Пеш даҳа > Беш да:а > Беш* шаклига келган. Аслида «олд қишлоқ, ёки шарқ томонидаги қишлоқ» маъносини ифодалаган *Пеш*, *Пешда* «бешта, беш дона» маъносини ифодалашга мослашган.

Ҳам *Шовот* топоними аслида *Шоҳобод* бўлган², таърифда икки унли орасидаги *ҳ* тушган, *о* — *о* унлини қўшилиб чўзиқлашган, интервокал ҳолатдаги *б* унли *о* га айланган: *б* > *в*, сўз охиридаги *д* > *т* ўзгарган. Натижада *Шах абад* > *Ша[ҳ]абад* > *Ша:ват* бўлган. Қадимий аҳоли тилида бу топоним *шовулламоқ* сўзи билан изоҳланади.

Шундай қилиб, бирор объект ёки субъект тушунча билан яқин муносабати сезилмас даражада бўлган отлар турли хил фонетик, акцентологик, морфологик ва жуда кенг диапозондаги лексик вариацияга эриши мумкин³.

Топоним ясалиши принцип жиҳатдан сўз ясалиши билан фарқ қилмайди. Ҳар бир тилдаги сўз ясалиши усуллари ва сўз ясалиши воситалари топоним ясада ҳам яна шундай эади. Аммо жой номларини сўз ясалиши жиҳатдан текширар эканмиз, аввало атоқли отларнинг қайси хос бир қатор семантик ва грамматик хусусиятларини эътиборга олмоқ зарурдир. Айрим тилшунослар топонимларнинг ўзига хос томонларининг мавжудлигини, уларнинг маълум функционал сферага эга эканлигини, қўлланиш жиҳатдан махсусланганлиги каби хусусиятларини қайд қилган эди⁴. Дарҳақиқат, лексемалар топонимга айлангач, уларда қатор ўзгаришлар юз беради. жумладан, улар категория жиҳатдан ўзгаради (шарқда лексик-грамматик группага ўтади), синтактик ҳолатида ўзгариш содир бўлади, семантик жиҳатдан ҳам ўзгаришга (маъно торайиши ёки махсусланишига) эришади, шунингдек, уларнинг формал-морфологик хусусияти ҳам ўзгаради. Бу моментлар шубҳасиз топонимлар ясалишида, уларнинг ясалганлигини белгилашда муҳим роль ўйнайди. Шундай экан, топоним ясалиши билан сўз ясалиши купгина умумий томонлари билан боғлиқ бўлса ҳам, айнаи вақтда топоним ясалиши хусусий белгиларга ҳам эгадир.

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида топонимларнинг ясалиши ва уларнинг морфологик тузилишини ўрганишга бағишланган тадқиқотларда ва шунингдек, ушбу районларнинг топонимларини текширган диссертацияларда топоним ясалишининг икки йули — аффик-

² Гуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959, 10-бет.

³ Суперанская А. В. Структура имени собственного. Фонетика и морфология. М., 1969, с. 10.

⁴ Реформатский А. А. Топономастика как лингвистический факт. Топономастика и транскрипция. М., 1964, с. 9—34.

сация ва композиция усуллари қайд этилган. Кўпчилик топонимик моделлар ҳамда топоним ясовчи аффикс тавсифланган. Деярлик барча диссертацияларда *-чи, -ли, -лар* каби кўплаб қўшимчалар топоним ясовчи сифатида изоҳланади. Айрим тадқиқотларда *-кор, -қор* каби қўшимчалар ҳам топоним ясовчи аффикслар қаторига киритилади⁵. Аммо сўз ясалиши нуқтаи назардан қайд этилган аффикслар қатнашган барча топонимларни ҳам аффиксация усули билан ясалган дейиш мумкин эмас.

Масалан: *-лик* аффикси орқали *Баззозлик, Қўнғирлик, Сўкфурушлик* (Ш. Қодирова), *Заргарлик, Магарлик* (Т. Нафасов), *Бешйиллик, Азатлик, Тенгеллик, Ҳурлик, Бирлик, Шодлик*⁶ (Л. Қаримова, Н. Охунов). Гарчи сўз ясалиши ҳаммавақт ясовчи ва ясалманлиги семантик-морфологик муносабати билан белгиланган экан, қисмлар орасидаги ассоциатив алоқа сезилиб туриши лозим деб қаралар экан⁷, келтирилган бу топонимларнинг бирортасини ҳам *-лик* аффикси орқали ясалган деб бўлмайди. *Баззозлик* топоними *баззоз* сўзидан ёки *Ҳурлик* топонимининг *ҳур* сўзидан қўшимча *-лик* орқали ясалган дейиш мумкин эмас. Чунки топонимлар юқорида таъкидлаганимиздек бир қатор лексик-грамматик белгиларга эгадир. Аслида *ҳур* ёки *баззоз* сўзидан бошқа ясама сўз ҳосил бўлади, яъни *баззозлик, ҳурлик* лексемалари вужудга келди. Буни сўз ясалиши заминидан изоҳласак *ҳур* — ясовчи, *ҳурлик* — ясалма сўз. Аммо ҳали бу сўзлар топонимга айланган эмас. *Баззозлик* ва *ҳурлик* сўзларининг бу ҳолати уларнинг топонимга айланганлигидан кўриниб қолган. Бу сўзлар топонимга айланганлиги уларнинг тузилиши ва қатор ўзгаришлар содир бўлади. Аввало бу лексемалар маълум объект билан боғланади ва ушбу объектнинг ифодалаш учун махсусланади. Лексемаларнинг топонимга айланганлиги қадар бўлган маъноси иккинчи планга тушади. Лексема топонимга айланганлиги унинг асосий функцияси маълум объектни, худди шундай бошқа объектдан фарқлашдан иборат бўлади. Шундай экан

⁵ Караев С. Опыт изучения топонимии Узбекистана. АКД. Ташкент, 1969, с. 23.

⁶ Қадирова Ш. М. Микропонимы Ташкента. АКД. Ташкент, 1970, с. 25; Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области. АКД. Ташкент, 1968, с. 12; Қаримова Л. Топонимы вероузбекских говоров. АКД. Ташкент, 1972, с. 6; Ахунов Н. Топонимия Кокандской группы районов. АКД. Ташкент, 1978, с. 1.

⁷ Ўзбек тили грамматикаси. I. Морфология (Коллектив). Ташкент, 1975, 10 ва кейинги бетлар.

долитлар билан боғлиқ ҳолда унинг формал-морфологик хусусияти ҳам ўзгаради. Шунинг учун ҳам И. Суперанская тилнинг луғат таркибини иккига — махсус ва умумий қисмларга ажратган эди⁸. Ҳақиқат, лексема ва топонимни бир қаторга қўйиш янги эмас. Чунки луғат таркибининг умумий қисми билан алоқасининг барча турлари учун қўлланади. Аммо унинг топонимларни ҳам ўз ичига олган қисмига қаратаган қисми ўзининг функционал сфераси ва синтаксик вазифаси жиҳатдан чекланган. Кўринадигани топонимларни ясалиши жиҳатдан текширганда унинг топонимга айлангунга қадар бўлган маъноси топонимик маъноларини фарқлаш керак бўлади. Ясалишидаги ясовчи — ясалма муносабати, топоним ясалишида топонимик маъно ва топонимга айлангунга қадар бўлган маънолар муносабатида акс этади. Бундан юқоридаги мисоллардан келиб чиқадиган бўлса, *Баззозлик*, *Ҳурлик* ва бошқа топонимларнинг топонимга айлангунгача бўлган маъноси *баззозлик*, *ҳурлик* калла лексемаларнинг маънолари орқали конкретлашади. Шундай экан, юқорида келтирилган топонимлар *-лик* аффикси орқали ҳосил қилинган эмас, балки *баззозлик*, *ҳурлик* сўзларининг топонимга кўчиши натижасида вуқулган келган. Демак, бу ўринда топонимларнинг аффикс ясалиши эмас, балки топоним ясалишининг маъно бир усули кўрилади. Топоним ясалишининг бу усули апеллятивнинг топонимизациялашуви ёки ономастик конверсия деб юритиш мумкин⁹. Ясалган топоним белгилашнинг умумий қоидаси ономастик конверсия ҳам сақланади. Бунда ҳам сўз ясалишидаги синтаксик ясалмага асос бўлган элемент (ясовчи) ва ясаиб қилинган элемент (ясалма)¹⁰ муносабати мавжуддир. Бундан келиб чиқадигани: Темирчи топонимида: *темирчи* — ясовчи, *чи* — ясалма ёки *баззозлик*, *ҳурлик* — ясовчи, *лик* — ясалмадир.

Кўринадигани, ҳар қандай топонимик ясалма иккиламчидир. Шундай экан ономастик конверсияда биринчи ва иккинчи элементларни ажратиш мумкин. Бирламчи элемент — ясовчи, иккиламчи (ёки иккинчи) элемент — ясалма. Бу усулдаги топоним ясалишида бир-

⁸ И. Суперанская А. В. Апеллятив — онома. Имя нарицающее и собственное. М., 1978, с. 5—6.

⁹ Маъжур термин Суперанская А. В. томонидан таклиф этилган. *Дорини* Суперанская А. В. Структура имени собственн. М., 1969, с. 92—93.

¹⁰ Ўзбек тили грамматикаси. I. Морфология, 48-бет.

ламчи элементнинг тузилишига алоҳида эътибор берилмаган. Бирламчи элементнинг ўзи ҳам тузилишига қарата ясама ва туб бўлиши мумкин. Қиёсанг: *кат, анҳор, қишлоқ* ёки *кўнчилик, заргарлик, пахтакор, аравакаш* каби. Бу сўзлардаги *-чилик, -лик, -кор, -каш* каби қўшимчалар дериват характеридадир. Аммо *Кўнчилик, Заргарлик, Пахтакор, Аравакаш* каби топонимлар таъкидида юқорида қайд этилган қўшимчаларнинг ясалмаслиги ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Ўринда аффиксация усулида ясалган топонимлар ҳақида эмас, балки ономастик конверсия йўли билан жўдга келган ноль кўрсаткичли номлар ҳақида юритиш тўғрироқдир. Шундай экан, *Кўнчилик, Пахтакор* каби топонимлар тузилишига кўра *Кат, Анҳор* сифатли номларга барабардир. Буни аниқроқ юқоридеги тип топонимларнинг турловчи қўшимчалар қабул қилиши ҳамда бошқа сўзлар билан синтактик муносабатларида яққол кўриш мумкин. Масалан: *Пахтакордан келдим* (пахтакордан келдим дейиш мумкин эмас), *Аравакашда яшайман* (аравакашда яшамоқ мумкин эмас) бошқалар.

Шундай қилиб, ономастик конверсия орқали топонимлар ясалганда, лексема ўз функцияси, синтактик қўршовини ўзгартиш билан бирга ўз парадигмаси ҳам ўзгартиради. Топонимларнинг ясалганлигини белгилашда ушбу моментларни эътиборга олиш аниқроқ падаларда уларнинг морфологик тузилишини белгилашда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Топоним ясалишидаги лексик-грамматик ҳақидаги ясалиш билан аффиксация усулида ясалиш аралаштириш кўп ҳолларда топонимнинг мотивларини нотўғри талқин қилишга олиб келади. Бу ҳолатни қатъий ўзбек тилшунослигида эмас балки бошқа турк тиллар топонимларини текширишга бағишланган ишларда ҳам кузатиш мумкин. Қорақалпоғистон топонимларини текширган Қ. Абдимуратов *-ли//лы* қўшимча орқали ясалган топонимлар сифатида *Ашамайли, Бўғали, Қазаяқлы, Чўмичли* кабиларни¹¹, туркменистонлик топонимист С. Атаниязов эса *-чи* қўшимчаси орқали ясалган *Арабачи, Авчи, Пахтачи* номлар қатори *Йиланли, Саятли* топонимларини санаб ўтади¹².

¹¹ Абдимуратов Қ. Топонимика Қарақалпақини. АҚД, кўс, 1966, с. 7.

¹² Атаниязов С. Топонимика Юго-восточного Туркменистана. АҚД. Ашхабад, 1966, с. 11.

топонимларнинг ушбу асосда сўз ясалиши бўйича
арга ажратилиши натижасида *Йиланли* ва *Бал*-
типидаги топонимлар икки лексик-семантик груп-
киритилган, яъни *Йиланли* — «хайвон номи асоси-
жудга келган», *Балғали* — «иш қуроли номи асо-
вайдо бўлган» деган турли фикр бор. Аслида бу
имлар мотивларига кўра бир хилдир. Чунки *Бал*-
Йиланли уруғ номлари бўлиб, мазкур террито-
шу уруғларининг яшаганлиги натижасида ву-
келган. Демак, этник ном топонимга айланган-
сўз ўзидан кўриниб турибди, сўз илон уруғи ҳақи-
ас *Илонли* (яъни уруғ тамғасида илон белгиси
этник группа) ҳақида бораяпти. Шундай экан
ли, *Балғали* топонимларининг мотивациясида *илон*
ага сўзларини мотивловчи деб қараш мумкин эмас.
имларнинг мотивларини *Илонли*, *Балғали* эт-
ларни асосида талқин этиш тўғридир.

мак, юқорида келтирилган номлардаги *-ли -лы*,
чи типидagi қўшимчалар топонимик дериват ха-
рида эмас. Қайд этилган топонимларнинг ясали-
лар нолга тенгдир. Топонимлар таркибида уч-
ган бу типдаги қўшимчалар лексик-грамматик
ни натижасидагина эмас, балки бошқа қатор
лар орқали ҳам содир бўлади. Кўпинча топоним-
содалашуви жараёнида айрим компонентлар-
тушиши — синтактик эллипсис орқали ҳам топо-
таркибида, ноль кўрсаткичли қўшимчалар пай-
ўлади: Қиёсланг: *Аравачининг овули* → *Аравачи*
Аравачи; *Кўнчилик маҳалла* → *Кўнчилик* каби.
тушиши билан топоним таркибидаги *-лик* элементи
тушиши мумкин. Баъзан аффиксларнинг полисе-
ни характерда бўлиши, уларнинг функционал дои-
ниги ниҳоятда кенг бўлиши (*-чи* аффиксининг маъ-
нини солиштиринг), шунингдек, аффиксал полисе-
ни аффиксал омонимияга айланиши каби қатор
лар ҳам топонимлар таркибида ноль кўрсаткич-
қўшимчаларнинг вужудга келишига сабаб бўлади.

В. Суперанская айтганидек, топонимлар яшашда
аси барча сўз ясовчи воситалар ҳам иштирок эта-
рини. Сўз ясалишининг бошқа усуллари каби
имик конверсияда ҳам маълум бир қатламдаги,
им бир семантик хусусиятга эга сўзларгина топо-
и айлани олади, топоним яшашда иштирок эта-
олади. киши номлари, этник номлар, топонимик

индикаторлар жой номларига айланишга мойил бўлади. Шунинг учун ҳам ономастик конверсия кўпинча характерда, яъни бир сўз туркуми доирасида ва фақат атоқли отлар доирасида ҳам бўлиши мумкин.

Кўпгина қўшимчалар топонимнинг ясалишида сита иштирок этмаса ҳам мазкур сўзнинг жой (умуман атоқли от) эканлигини кўрсата олади. Агар сита урин билан боғлиқ маънони ифодаловчи жамият кўплик, фаолият билдирувчи қўшимчалар шундай характерга эгадир. Кўпчилик ҳолларда *-чи, -лар, -каш* каби қўшимчаларнинг топоним ясовчи сифат қаралишининг босси ҳам шундадир. Топонимларлишида бевосита жой номи ясовчи топонимик деривативлар характердаги ва маълум даражада топонимнинг мундариҷаси билан алоқадор, унга ишора этувчи, топонимнинг фарқловчи ва уларни кўрсатиш функциясини билдирувчи элементларни бир-биридан фарқлаш керак. Масалан, бек тилшунослигида ҳозиргача топоним таркибида иштирок этадиган ва умуман топоним ясовчи қўшимчаларни номлашда аффикс, формант, топоформант баъзан суффикс терминлари қўлланилмоқда.

Демак, топонимлар таркибидаги қўшимчалар ишора ва функцияси жиҳатдан бир-биридан фарқланадиган экан, уларни терминологик жиҳатдан ҳам фарқлаш мақсадга мувофиқдир. Дарҳақиқат, ўзбек тилида *-истон, -обод* типидagi қўшимчалар борки, улар доимо жой номи ясайди. Шунинг учун бундай топоним таркибида иштирок этадиган қўшимчаларнинг кўпчилиги ясовчи элемент характерига эга бўлса, баъзилари фақатгина формал ҳолатдагина сақланиб ўзларининг дериватив маъносини сақламаган. Улар шу терминнинг мазмунига тўла мос келмайди.

Шунинг учун бундай қўшимчаларни топоним ясовчи аффикслар (топоаффикслар) дейиш ўринлидир. *-лар, -ли* типидagi қўшимчалар айрим ҳолларда топоним ясовчиларга яқин турса ҳам улар кўпгина ҳудуд ятлари ва қўлланиш диапозонига кўра топоним ясовчилардан (топоаффикслардан) фарқ қилади. Уларнинг айрим маънолари билан топонимларга яқин сўзлар ясайди. Шунинг учун ҳам улар кўпинча топоним ясалишида объектни кўрсатувчи формал элемент ўхшаб қолади. Бу хилдаги қўшимчалар ясаган сўзлар ўзларининг жамлик ифодалаши, инсон фаолияти, ҳудуд, ри, машғулотини кўрсатиш каби қатор маъноларини билан топонимларга яқин туради. Улар топонимик маъноларга мос келади. Шу сабабли ҳам бундай сўзлар

Уларга нисбатан жой номига айланишига мойил
ди (қисс қилинг: *Кўсалар, Олмали* каби).

Унинг учун ҳам бу типдаги қўшимчаларни топо-
н формант (ёки топоформант) деб аташ тўғри-
р.

Бу номлар таркибида учрайдиган айрим префикс-
лариват характеридадир. Жумладан, *Сар* (*Сари-
қотирмон боши*), *Пой* (*Пойкан* — «қуйи қиш-
и», *Пеш* (*Пешоб* — «суволди») ва ҳоказо. Бу префикс-
нинг кўпчилиги бошқа тилдан ўтган бўлиб, уларнинг
диниш доираси чекланган. Уларга диахроник
ди қаралса бу префикслар мустақил сўзга тенг.
май экан, бу ўринда топоним ясалишининг компо-
и усули ҳақида сўз юритиш тўғрироқ.

Амалда, топоним ясалиши кўпгина жиҳатлари
и сўз ясалишига ўхшаса ҳам уларнинг бир-бири-
фарқланувчи айрим хусусиятлари мавжуддир. То-
понимларнинг синтактик қуршови, формал-морфологик
ларни, функционал сфераси уларни тилнинг луғат
обидаги умумий лексик қатламдан фарқлайди.
номларнинг функция жиҳатдан махсусланувчи,
ва ва тузилишида ҳам қатор ўзгаришларга олиб
ди.

Айричилик топонимларини морфологик структурасига
бир неча гурппага ажратиш мумкин:

Апеллятив номлар. 2. Формантли номлар. 3. Ин-
терм номлар.

Апеллятив номлар

Бу типдаги номлар ўзининг характерига ва генети-
ка кўра бир хил эмас. Апеллятив номлар деб маъ-
н гурппага киритилган номлар аслида синхрон план-
уб ном деб қараладиган ва ҳеч қандай морфематик
иқий ажралмайдиган топонимлардир. Буларнинг кўп-
ини мазкур территориядаги энг қадимги лексик қат-
и мансуб бўлиб, уларнинг этимологиясини аниқ-
и, шунингдек, бундай топонимларни тузилиши
и тдан бошқа номлар билан қиёслаш ҳам анча
иқулдир. Чунки бу қадимги номлар асрлар давоми-
ир тилдан иккинчи тилга ўтиб структура жиҳати-
иша тил морфологик тузилишига, шу тилнинг сўз
ини моделига мослаша борган. Шунинг учун ҳам
инидаги топонимларнинг дастлабки бошланғич ҳо-
ини тиклаш жуда қийиндир. Масалан: *Харāзм, Ур-
и Ханқа, Пил, Хива, Мāдир, Питнāк* ва бошқалар.

Ҳозирги даврда бу номлар туб сўз сифатида қилинади, ҳатто бу номлар айрим топонимик ясалар учун асос вазифасида ҳам ишлатилади. Улардан кинчи марта номлар ясалган. Масалан: «Хоразм» (колхоз ва совхоз номи), «Урганч» совхоз, «Урганч» (қишлоқ номи), «Кона Урганч», «Таза Урганч», «Халил», «Ханқалилар», «Хива» колхоз, «Хивали» ва ҳоказо.

Шу жиҳатдан, яъни улар апеллатив сифатида қилинганлиги сабабли ҳам, сўз ясалиши учун асос бўлиши боисидан буларни айрим гурӯҳга ажратиш тўғри деб ҳисоблаймиз. Эҳтимол, эҳтимологик жиҳатдан бу топонимлар ясама ва ҳатто қўшма ҳам бўлиши мумкин. Чунки ҳозирги ўзбек тилидаги бирдан оқибат бўғинли ўзакларнинг кўпи тарихий жиҳатдан қаринимизда, икки ёки ундан ортиқ морфемадан иборат бўлиб чиқади¹⁴.

Апеллатив номларнинг яна бошқа бир тури бўлиши бунда турдош от ёки топонимик индикатор тўғри бўлиши тўғри топонимга айланади. Масалан: «Бангги», «Самарқанд», «Қала», «Қат», «Тоғай», «Топан» (Данпан), «Коммуна», «Победа», «Пахтакор» ва бошқалар. Булар топоним сифатида турдош отларнинг омонимик қаторини ташкил этadi. Топонимларнинг бу хилда — турдош отларнинг кўчиши натижасида вужудга келишини айрим тилшунослар «лексик-семантик сўз ясалиши ёки лексик-семантик усулда ясалиши» деб ҳисоблайди.

А. В. Суперанская бу фикрга қарши чиқади¹⁵. Чунки семантик усул билан сўз ясалганда янги тушунча ифодадан далолати керак. Аммо кўпгина апеллативларнинг топонимга айланишида янги тушунча ифодадан далолати йўқ. Бунда фақат сўзнинг қўлланиш доираси ўзгаради. Аммо сўзнинг семантикасида ҳеч қандай ўзгариш солинмайди. Чунки сўз энди маълум тушунчани ифодалаш учун эмас, балки объектни номлаш учун ишлатилади.

Хоразм топонимиясида апеллатив номлар тўғридан тўғри кўчиш орқали ҳам вужудга келади. Яъни бошқача бирор географик объектни ифодаловчи топоним бошқача объектни номлаш учун ҳеч қандай ўзгаришсиз қилинади. Кейинги даврларда катта шаҳарларнинг номи колхоз ва совхозларни шунингдек, бошқа турли микрообъектларни аташ учун хизмат қилмоқда: Москва,

¹⁴ Ўзбек тили грамматикаси. I. Морфология, 74-бет.

¹⁵ Суперанская А. В. Структура имени собственного. с. 92—93.

Мисол: *Ленинград* (колхоз), *Хоразм* (колхоз), *Коса* (совхоз), *Тошкент* (колхоз) ва ҳоказо.

Афеллятив номларнинг аксарият кўпчилигини неотономлар ташкил қилади. Айниқса антропонимларнинг номга айланиши жуда кўп учрайди. Мисол: *Ленин, Киров, Навоий, Чаноев, Наримонов, Дўсов, Курбонов* (Олтибой Курбонов номли колхоз) ва бошқар. Қашқадарё топонимиясини текширган Т. Нафасов афеллятив (содда) топонимлар дастлаб тузилиши билан қўшма номлар бўлган, аммо давр ўтиши билан улар ўзларининг иккинчи компонентини йўқотган, натижада мураккаб топонимлар содда топонимга айланиб қолган фикрни билдиради¹⁶.

Дарҳақиқат, кўпгина бир составли топонимлар шу тарзда вужудга келган. Масалан, Хоразмда учрайдиган топонимлар: *Коса, Шағал* каби номлар ва қатор этнотопонимлар: *Дорман, Нокис, Манғит* ва ҳоказолар дастлаб таркибида индикатор билан қўлланган. Улар *Бангининг қалъаси, Коса қала* (кўсалар яшайдиган қалъа), *Дорман қишлоғи, Нокисларнинг жами* шаклида бўлган.

Формантли номлар

Таркибида турли сўз ясовчи, сўз ўзгартирувчи ва бошқар морфемалар бўлган топонимлар формантли номлар деб юритилади. Мисол: *Иланли, Кандирли, Қамишчи, Ёнтақлик, Қошчилар, Ҳаммаллар, Темирчи, Дарман* ва бошқалар. Бу типдаги топонимларнинг таркибидаги компонентлар (топонимнинг асоси ва қўшимча) билан хос қатор хусусиятларга эга. Хоразм топонимиясининг таҳлили шуни кўрсатадики, кўпчилик формантли номлар дастлаб мазкур объектни кўрсатувчи индикатор билан бирга қўлланган, яъни *Иланли→Илонли қалъа→Илонли, Ҳаммоллар яшайдиган қишлоқ→Ҳаммал(лар) қишлоқ→Ҳаммоллар, Темирчининг овули→Темирчи овул→Темирчи қалъаси*.

Топонимлар таркибидаги бу хилда соддалашиш номинатикасидан ҳам сезилиб туради -*ли* формантини қўлаган топонимлар дастлаб *сифатловчи+сифатланган* шаклида бўлган. Давр ўтиши билан шу терминда ясовчи халқ учун объектнинг турини айтишга эҳтиёж қолмайди. Чунки объектнинг ўзи билан унга

¹⁶ Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области. АҚД. Тошкент, 1969, с. 11.

хос бўлган характерли белги ассоциациялашган. Нажада объектга хос белги унинг ўзини ҳам ифодалайди. Топонимларнинг вужудга келишида объектнинг характерли белгиси асосий роль ўйнайди. Шу белги улар бир-биридан ажратади. *Темирчи* қишлоғининг асосий белгиси шу қишлоқда мазкур касбдаги кишининг яшайдигандир. Чунки темирчи бошқа қишлоқда бўлмаган. Атрофдаги қишлоқлар учун мазкур қишлоқдаги темирчи хизмат қилган. Демак, *-чи* формантини сақлаган топонимлар *қаратқич* + *қаралмиш* формасида бириккан топонимлар бўлган: *Темирчининг овули*, *Дарвозчининг овули*.

Шу сабабли топонимлар таркибида учрайдиган элементларни топоним ясовчи сифатида қабул қилган мумкин эмас. Уларнинг кўпчилиги апеллатив сўз топонимга айлангунга қадар номлар таркибида мавжуд бўлганлигини айтган эдик. Топонимлар тузилишида бу хусусиятни *Қўқон* топонимиясини текширган Н. С. Кононов ҳам қайд қилган эди¹⁷.

Дарҳақиқат, кўпгина тадқиқотчилар *-чи*, *-чи* аффиксини топоним ясовчи сифатида қабул қилади. Аммо бу қўшимчалар қадимданоқ касб-ҳунар номлари ва шу касб билан шуғулланувчи кишилар отини ясовчи га мослашган. Бу аффикслар топонимлар таркибида мазкур сўз топонимик номга айланмасдан олдин мавжуд шилган.

А. Н. Кононов бу ҳақда аниқ маълумот берган эди. Шундай экан формантли топонимлар тузилиши жиҳатдан анча мураккабдир.

Ўғуз шеvasи вакиллари яшайдиган территория эрон тилларига хос лексик ва грамматик элементлари анчагина сақланган. Ҳозирги кунда шева вакиллари элементларни ўз талаффузига мослаган. Бундай элементларнинг аксарият кўпчилиги туркий адаптация натижасида тузилиши ва фонетик таркибини ўзгартирган. Шу сабабли уларни аниқлаш ва дастлабки шиллини тиклаш учун ҳозирги кунда мавжуд эрон тиллар материалларига қиёслаш зарурияти туғилади. Хоразмдаги мавжуд субстрат номлар билан ҳозирги эрон

¹⁷ Ахунов Н. Топонимия Кокандской группы районов. М. Ташкент, 1978, с. 14.

¹⁸ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 111.

¹⁹ Қиёслаш учун материаллар В. И. Савинанинг Эрон топонимлари асосида шаклланган географик терминлар ва бошқалар луғати (М., 1971) асари ва бошқа эрон топонимияси ҳақидаги мақолаларидан олинди.— Бундан кейин СГТИ, деб берилади.

гдек, тожик, осетин, яғноб тилларида мавжуд топонимларни қиёслаш орқали айрим топонимик формаларни аниқлашга муяссар бўлди, шуларнинг баъри ҳақида тўхталамиз.

Дар форманти Хоразмда бу формант *Дар*, *Дарвāнт*, *Ақдāрвāнт* топонимлари таркибида учрайди. *Дарбāнт* — *дар* префикс — *банд* бир неча маънога эга — «тўғон, ғов, тўсиқ, тепа» каби (СГТИ. 89). Шундай экан, *Дарбанд* топоними — «ғов ичидаги, уралган қишлоқ» маъносини англатади. *Ақдār-ху* худди шу маънодаги сўзга *оқ* сўзи қўшиш орқали шундай. Хоразмнинг тарихий топонимиясида ҳам мазкур формант билан ясалган номлар учрайди. Я. Гулоқадимда *Дархос* номли қишлоқ бўлганини ёзади²⁰. *Хос* — Катдан пастроқда, ундан бир манзил нарида турган ун қирғоғида жойлашган. Бу ҳозирги Гурганнинг ёнига тўғри келади. Ҳозирги Ханқа шаҳри ҳам ушбу ном билан юритилган²¹. Мазкур формантнинг арабчадаги *дар* варианты — «уй, макон, мамлакат, одам билан жой» каби маъноларини ифодалайди.

(Н. 64). Мазкур формант кейинчалик туркий адабиёти натижасида турли вариантга (*дур*, *дар*, *дир*, *дир*) эга бўлган. Мисол: *Дургāдик*: *Дур* (ёки *дар*) + «қишлоқ» + *ик* (ёки *ак*) — «кичик қишлоқ» *Дар* + *ик*: *Торда*: <*дур* (ёки *дар*) + *да*:*а* < *дāхā* < *дар* + *а*» каби.

Дир форманти. Хоразмда *Зиришайтан* топоним таркибида учрайди. Эрон топонимиясида ҳозир ҳам сермахсул. Бу формант ёрдамида *Зиробод*, *Зирд*, *Зиржуби*, *Зирдеҳ*, *Зироб* каби топонимлар шаклланиб (СГТИ. 91). *Зир* форманти — «паст, пастки» маънога эга. Топоним таркибида объектнинг қуйида турганлигини, бирор нарсанинг пастиди эканлигини ифодалайди.

Зиришайтан топонимининг изоҳига келсак уни маънавий халқ турлича талқин қилади. Кўпчилик унинг юқори қисмини *зирг* — «пиёз» сўзи билан боғлайди. Иккинчи тадқиқотчилар *зирҳи шаҳидон* — «шаҳидлар қалъаси» деб изоҳлайди (Ю. Жуманазаров). Номнинг юқори қисми *шайтон* эмас ҳақиқатан ҳам *шаҳидон* // *шайтон*. А. З. Розенфельднинг ёзишича бундай аталув-номлоқлар Тожикистон ССРда ҳам мавжуд²². Худди

²⁰ Гуломов Я. Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1966-бет.

²¹ Ушбу асар, 211-бет.

²² Розенфельд А. З. Топонимика Нижнего Каратегина в

шу номдаги қишлоқ Хива шаҳрига яқин жойда ҳам

А. З. Розенфельднинг ёзишича *Шайдон* номи аслида турли табиий офатлар натижасида қирилган зўрлаб қатл этилган қишлоқлар, яъни *шаҳид ўлган* маконига берилади²³. Шундай экан, *Шайдон* — «шаҳид бўлганлар» (мученики) каби маънони англатади. Худди шунга параллел ҳодиса Афғонистонда ҳам мавжуддир. *Шаҳид* сўзи ўзга диндаги (қоғил)лар билан бўлган урушда ҳалок бўлганларнигина эмас, балки турли тасодифлар — *сувга чўккан, тоғдан йиқилган, умуман бегуноҳ ўлганларни* ҳам ифодалайди²⁴.

Шундай қилиб, *Зиришайтон* — «шаҳид қишлоғи» маъносида, қуйи томонидаги, ғарбида жойлашган қишлоқ деган маънони англатади.

Пеш форманти. Мазкур префикс Хоразм топонимлари таркибида учрайди. У «олд томон» — бир нарсанинг олдида эканлик маъносини англатади. Хоразм топонимлари таркибида «шарқ, кун чиқиш» томони ифодалайди. Ҳозирги туркий тилда бу сўз қўлланмайди. Бу формантнинг *Пешқала* ва *Пешдара* топонимлари ясаганлиги қайд этилади (СГТИ. 1). *Пишканик* топонимининг иккинчи қисми *кан(т)* ва қўшимчаларидан ясалган бўлиб, «шаҳар олдидаги, ҳарнинг шарқ томонида жойлашган қишлоқ» маънони ифодалайди.

Раф форманти. Бу формант Рафаник топоним таркибида сақланган. Хива хонларининг архивида ушбу топоним билан алоқадор бир қатор номлар келтирилган, жумладан, *Ропанакли, Оёқ Ропанакли, Қиёт Ропанакли, Юқори Ропанакли* ва ҳоказо. *Раф* форманти олд қўшимча бўлиб, «юқоридаги, баланддаги» маънони билдиради. Айрим тадқиқотчилар топонимнинг иккинчи қисми *каник* — «дарвоза» сўзи билан алоқадор бўлса керак деган фикрни билдиради. Маълумки, Хива шаҳрининг туртта дарвозаси бўлган²⁵. Шу дарвозалардан бири бўлса керак Рафаник «юқори дарвоза»ни изохлайдилар.

Раф форманти этимологик жиҳатдан араб тили хос бўлиб, у мустақил сўз сифатида *рафи* форманти

связи с некоторыми вопросами его истории. Известия отделения общественных наук АН Таджикской ССР, с. 90.

²³ Уша жойда, 91-бет.

²⁴ Андреев М. С. По этнологии Афганистана. М., 1927, с. 10.

²⁵ Бу дарвозалар ҳозир ҳам сақланган ва: *Боғча дарвоза* (молда), *Палван дарвоза* (шарқда), *Ташдарвоза* (жанубда), *Дарвоза* (ғарбда).

динилган ва «баланд кўтарилган, буюк» каби маънони билдирган (СГТИ. 178). Шундай экан, топонимнинг иккинчи қисми дарвоза билан эмас балки *-кўн* (*-кўн*) — «қишлоқ» сўзи билан алоқадордир.

Сар форманти. Мазкур формант Хоразмдаги *Саррап*, *Саррап* каби топонимлар таркибида учрайдиган. Маҳаллий халқ бу топонимларни *сари* (сариқ,) билан изоҳлайди. В. И. Савинанинг ёзишича, *сар* топонимлари таркибида ҳам учрайди ва «бирор сарининг бошланиш жойидаги» объектни билдиради. *Сарачоҳ* (қудуқ боши), *Сарадашт* (саҳро олди), *Сармозор* (мозор боши)²⁶ ва бошқалар.

Қайт этилган топонимлар таркибидаги *а(и)* элементлари изофа кўрсаткичини билдиради. *Сар* (*сир*) форманти билан ясалган топонимлар Яғноб ва Фалғар дарёлари (Тожикистон)да ҳам учрайди. Шуниси қизиқ, мазкур формант Яғноб топонимиясида ҳам худ-Хоразмдаги формага эга. Аммо Яғнобда сўз бошига *-а*, балки сўз охирига қўшилади. Қиёсланг: *Шахсари* (дарёдаги жой), *Фарсара* (тоғдаги жой), *Аторсара*, *Сарсара*²⁷ каби. А. Л. Хромовнинг кузатишига кўра бу формант *сар* (юқори қисм маъносида) апеллятиви билан алоқадор. *У сар* сўзига *-а* суффиксининг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган²⁸.

Сар форманти Хоразм топонимиясида ҳам худди шу формага эга. Шундай экан бу формант билан ясалган *Саррап* топонимини — «саҳронинг, қумнинг бошланишидаги қишлоқ» деб изоҳлаш мумкин. *Саррап* топонимининг иккинчи қисми *об* — «сув» сўзининг редукцияга учраган вариантыдир. Демак, *Саррап* (*об > on*) — «сув боши». «Сариқнинг бошланишидаги қишлоқ» маъносидадир.

Индикаторли номлар

Индикаторли топонимлар икки ёки ундан ортиқ компонентга эга. Қўшма сўзлар каби индикаторли топонимлар ҳам сўзларнинг ўзаро тобеланиши орқали ҳосил бўлади. Бу турли кўринишга эга.

Индикаторли топонимларнинг компонентлари ўзаро қандай грамматик воситасиз *сифатловчи + сифатловчи* моделида бирикади: *Йангабазар*, *Баланд кў-*

²⁶ В. И. Савина. О типах словообразования Ирана, с. 161.

²⁷ Хромов А. Л. Согдийская топонимия Верховьев Зерав-
ша. В кн.: Топонимика Востока. М., 1969, с. 95.

²⁸ Аша асар, 51-бет.

пир, Таза қала, Чаткөпир, Аччикөл, Қаратөбә, Йан
йап, Қийшиққала, Қизилрават, Ақмачит, Ақдәрвә
Қизилқошин, Қаракөл, Көкгумбәз кабилар. Индикато
ли топонимларнинг бу типидә сифатловчининг -ли ф
манти билан ясалган ҳолда ҳам келиши мумкин. Бу
турли туркумга оид сўзлар сифатлашган бўлади: *Ақ
қали йап, Чортанли көл, Тамирли йасқа, Тунқали та
та, Суванли чунгул, Йеканли көл.*

Алмабағ, Эрикбағ, Тутбағ, Гунжи тахта типидә
номларнинг компонентлари ҳам худди юқоридаги ша
да муносабатга киришган. Бироқ бу топонимларни
сифатловчиси -ли формантини сақламаган. Топонимла
нинг умуман белгисиз ишлатилиши тез-тез учрайди
қодисадир.

Топонимларнинг бошқа бир тури ҳам -ли форман
ли сўз билан индикаторнинг қўшилишидан вужуд
келган: *Гулланли орам, Хийвали авул, Қаршили хо*
Ханқали тәрәп каби. Бу топонимлар компонентла
сифатловчи+сифатланмиш шаклида эмас, балки
ратқич+қаралмиш шаклида бириккан. Яъни бу ном
таркибида қаратқич келишиги учинчи шахс эгалик қў
саткичини сақламаган, балки белгисиз қаратқич хар
терига эга. Индикаторли топонимларнинг белгили
лати кўплаб учрайди: *Базирганнинг йери, Көсан*
жәми, Чымчықдың йери (чимчиқ — лақаб), Маңқан
көли, Журымнинг жәми, Шагалдинг бағи. Индикато
ли топонимлар дастлабки шаклланиши жараёнида
ларининг кўрсаткичли шаклига эга бўладилар. Умум
номлар доимо ихчамлашишга мойил бўлади.

Қаратқич+қаралмиш муносабатидаги айрим ин
каторли топонимларнинг бошқа бир тури Жанубий Х
размга хосдир. Бунда топоним таркибидаги кейин
компонент учинчи шахс эгалик қўшимчасини қа
қилган бўлади: *Мулла йери, Эшан орами, Санғал ба*
Орисжәми, Йолйани, Шават йани, Жугаййери, Ча
жәми кабилар. Индикаторли топонимларнинг бу ти
баъзан эгалик қўшимчасини икки марта қабул қила
Көлонниси (кўл ўрни -си), *Муллажәмиси, Йапйани*
каби. Биринчи топонимдаги *онниси* шаклида эгали
нинг икки марта қўшилишига, сўз таркибидаги фл
ния сабаб (ўрин+и>ўрни)дир. Шева вакиллари по
нинг -ни қисмини қўшимча сифатида (келишик қўш
часи) қабул қилган.

Индикаторли топонимларнинг бошқа бир ти
объектнинг белгисини шу жой билан боғлиқ воқеа,
диса орқали кўрсатади. Бу типдаги топонимларни қ

мик тадқиқотчилар, таркибида феъл туркумига хос умуман ҳаракат, ҳодиса билдирувчи) сўз бўлганлиги сабабли феъл топонимлар (глагольные топонимы), уларнинг эса гап-топонимлар деб юритилганлар.

Бу типдаги индикаторли топонимлар ўзига хос хусусиятга эга. Буларнинг тузилиши турли-туман ва анча рақибдир. Улар ҳам аслида *аниқловчи* + *аниқлан* типинда тузилган. Аммо топонимнинг аниқловчилиги кўп ҳолларда сўз бирикмаси ҳолатида бўлади. Тузилиш жиҳатидан (эга — кесим муносабатидаги) гап-топоним бўлган бу сўз бирикмалари объект билдирувчи индикаторга бирикади. Бундай ҳолатда топонимик индикатор бош келишикда келади.

Бу типдаги номларнинг маълум бир группаси *-ган// -и, -р//*-ар қўшимчаси билан ясалган сифатдош шаклда қўлланилади: *Йанган аёвля, Кесгантөба, Қуриқабар, Қўйганқала, Кечарйасқа*. Бу аффикслар билан ясалган индикаторли топонимларнинг бир қисми ҳаракатнинг субъектини кўрсатувчи сўз билан бирикиб кетган: *Қойқирилган қала* (қўй қирилган қалъа), *Оғиқанкөл* (ҳўкиз — ҳаракатнинг субъекти, *ўлмоқ* феъл билан ҳосил бўлган), *Орискетканкөл* (ўрис — ҳаракатнинг субъекти, *кетмоқ, чўкмоқ* феъл билан бириккан). Бу типдаги топонимларнинг иккинчи компоненти географик объектни кўрсатувчи индикатор бўлиши керак: *қала, тала, чўл, ёл* кабилар.

Шунингдек, бир объектнинг номи иккинчи объектга биририлса, унинг турини билдирувчи сўзни қўллаш жиҳатидан керак бўлмайди, бундай ҳолларда бу типда яъни объектнинг турини кўрсатувчи индикатор топоним таркибидан тушириб қолдирилади.

Дарҳақиқат, *Қизкеткан, Эшакөлган, Атбатқан, Атқар* каби топонимлар худди шу тариқа пайдо бўлган. Бу номларнинг ҳар биридан объектнинг тури ҳам ангдирилади²⁹. Топонимларнинг бу типдаги соддалашуви турли факторлар сабаб бўлади. Аввало бу типдаги топонимларнинг биринчи компонентида иштирок этадиган феъл формалари ва конструкцияларнинг субстантивациялашган ҳолатда қўлланиши қайд этилган³⁰. Топонимларнинг бу тури айниқса қипчоқ шеваси вакил-

²⁹ Кармишева Дж. К классификации и транскрипции названий составных географических названий Средней Азии. Известия АН УзССР», № 5, 1950, с. 107.

³⁰ Донидзе Г. И. Глагольные топонимы в тюркских языках. В кн.: Топонимика Востока. М., 1964, с. 45.

лари яшайдиган территорияларда кўплаб учрайди. топонимларнинг кўпчилиги аввал вужудга келган бўлган айримлари кейинги даврларга хосдир: *Орискеткән, Матқатқан — йасқа, Сувён қачқан* каби. Булар олдинги формага аналогия йўли билан ҳосил қилинган.

Хоразм топонимиясини кузатишимиз шу нарсани кўрсатдики, бу территориядаги аҳоли тилида топонимларнинг феъл билан ифодаланувчи модели шаклланиб кетган. Шунинг учун ҳам кўпинча тайёр модел орқали феъл билан топонимлар ясалади. Бу ҳолда объектни ифодалошнинг индикаторнинг қўлланишига эҳтиёж қолмайди.

Топонимларнинг ясалиш моделлари

1. СОДДА ТОПОНИМЛАР. Бу типдаги топонимларни икки гурпга бўлиш мумкин. Уларнинг айримлари таркибида ясалганликни кўрсатувчи формантлар сақлаган бўлиши ёки сақламаган (ноль кўрсаткичли бўлиши мумкин. Мисол: *Кат, Гурлән, Алмалиқ, Шайлиқ* каби. Демак, содда топонимларнинг икки хил дилини кўрсатиш мумкин:

а) $ТО + \emptyset$ модели. Бу модел бир таркибли номларни ўз ичига олиб уларнинг таркибида ҳеч қандай грамматик кўрсаткич йўқ: *Ханқа, Вазир, Қийат, Фил, Хад, Кат, Гурлән, Мадир, Бангги, Шағал, Коса, Қирқ, Алновбир*. Бу номларнинг кўпчилиги апеллатив сўзларнинг функционал кўчиши ёки бу номлар таркибидаги компонентларнинг тушиб қолиши натижасида топоним айланиб кетган. Бироқ сўнгги даврларда уларнинг кўрсаткичли тушган ёки умуман ўзак билан бириккан. Масалан: *Харазм, Ургәнч, Хива* каби номлар ясалишига кўп ҳеч қандай бўлакка бўлинмайди. Бу мазкур типдаги топонимларнинг субстрат характерга эга эканлигини кўрсатади. Ноль кўрсаткичли топонимлар ясашга асос бўла олади. Улар тузилиш жиҳатдан ўзгариши, турли грамматик элементлар қабул қилиши мумкин: *Ханқали, Катли, Айаққатли, Йоқариқатли, Банггилар, Бангги жами, Шағаллар, Шағаләвла*. Содда топонимларнинг бошқа бир типи формантли номлардир.

б) $ТО + \Phi^{31}$ модели. Бу модел анча мураккаб бўлиб улар таркибидаги формантларнинг айримлари аффикс характерига эга. Бу типдаги формантларни Φ_1 элементлари шаклида кўрсатиш мумкин. Φ_1 элементлари ҳозирги кунда топонимик асослар билан бирикиб янги но

³¹ Φ — формант ва аффикс кўрсаткичи.

ясай олади. Хоразм топонимиясида *-лық* қўшимчаси Φ_1 га тенг бўлиши мумкин. Бу қўшимча ўсим-номларига қўшилиб, унинг мазкур жойда, терри-тонда ўсиши ёки унинг кўплиги каби маъноларни билдир-оялайди: *Йеканлик, Қамишлық, Бойанлық, Алмиртқ, Жангалиқ* кабилар. Айрим қўшимчалар ҳам баъ-маъно оттенкалари билан Φ_1 хусусиятига эга бўла-ди. Масалан, *-чи, -лар* формантлари инсон фаолия-билан алоқадорлик маъноси, территория билан боғ-қлик хусусияти улар иштирок этган номларнинг то-нимга айланишига сабаб бўлади. Бу типдаги *Топпи-Савунчи, Нокислар, Жаббилар* каби топонимлар-да объектнинг турини билдирувчи сўз билан маз-сўзларнинг атрибутив муносабатга киришиши на-жасида пайдо бўлган. Аммо давр ўтиши билан-ектнинг турини билдирувчи сўз ёки аниқланмишни-дан эҳтиёж йўқолади. Натижада бу муносабатни-ловчи кўрсаткич ҳам тушган. Айрим қўшма топо-лардаги *-и* эгалик қўшимчасининг сақланиши ҳам-данidir (Савунчи орами, Муллатоппи каби). Шундай-иб, бу номлар олдин: *Топпичининг авули, Савунчи-орами* ($ТО + \Phi + \Phi + ТО + \Phi$) типда бўлган. Ке-чалик: *Савунчи орам* ($ТО + ТО$) ҳолига келган.гра ҳозирги *Савунчи* шаклига келган. Шундай экан,-рон планда бу номларни $ТО + \emptyset$ типда қараш-рак. Лекин мазкур топоним таркибидаги Φ қайд қил-нимиздек айрим хусусиятлари билан Φ_1 га яқин тура-Шу сабабли $ТО + \Phi$ моделига киритиш мақсадга-ификдир.

$ТО + \Phi$ моделидаги топонимларнинг ҳаммаси ҳам-ридаги жараёни утаган эмас. Кузатишларимизга-ри тил тараққиётининг маълум бир босқичида бу-дель вужудга келган. Умуман кўпгина кўрсаткичли-номимлар $ТО + \emptyset$ га барабардир. Бироқ уларнинг кўп-лиги ҳозирги ўзбек тилида актив дериват сифатида-иланиши натижасида ҳам маънога эга деб қарала-Шунинг учун, уларни ҳозирги вақтда сўз ясовчи-еклардан фарқлаш учун Φ_2 белгисида кўрсатилади.-разм топонимиясида $ТО + \Phi_1$ типдаги ясалиш нис-тин камдир. $ТО + \Phi$ моделидаги топонимларнинг ак-ринг кўпчилиги $ТО + \Phi_2$ шаклида сақланган.

Шунинг учун, ҳам $ТО$ бугунги тил нуқтаи назари-и турли сўз туркумларига мансуб деб қаралади. $\Phi + \Phi_2$ типдаги номлар турли сўз туркумига хос сўз-рга Φ_2 нинг қўшилишидан вужудга келган. $ТО$ ўрни-от, сон туркумидаги сўзлар қўлланилади: *Айақчи,*

Баламанчи, Бургали, Бозчи, Қазақлар, Йомитлар, Санли, Қалали; Бешинчи, Тортинчи, Биринчи, сонлар. Бу типдаги топонимлар объектнинг жойган ўрнини ёки аҳолининг, оилаларнинг сонига нисбатан олинади. Масалан: *Токсанлар номи: Биринчи* шаҳардан боришда дастлабки учраган қишлоққа батан берилган.

ТО сифатида тақлид сўзларнинг қатнашиши мумкин. Бу албатта шу туркумдаги сўзларнинг ўз хос хусусиятини кўрсатувчи белгидир. Масалан, *Шарлавуқ (Шарламоқ сўзидан — «доимо шариллаб чиқарадиган жой»)*, *Патпатчи (Пот-пот — трактор бир тури, овозига нисбатан аталган)*, *Губирчи (бурлаб овоз чиқарадиган жой)* *ТО+Φ* типдаги топонимларнинг маълум бир типи олд қўшимчали — фиксли номлардир, яъни морфологик жиҳатдан *Φ* кўринишига эга. Аммо маъно жиҳатдан бу номлар *ТО+Φ₂* типига ўхшаш. Бу номлар таркибида иштироқ этадиган префиксларнинг деярлик ҳаммаси ҳозир Хоразм шеваларида ҳеч қандай маънога эга эмас. Улар фақат этимологик жиҳатдангина кўрсаткич сифатида ажратилади. Содда топонимлар бир қатор ясалиш деффиксларига эга, жумладан уларнинг *ТО+∅*; *ТО+Φ₁*, *ТО+Φ₂* каби типларини ажратиш мумкин.

2. ҚЎШМА ТОПОНИМЛАР. Булар композицияли билан икки сўзнинг қўшилишидан ҳосил қилинган. Хоразм топонимиясида қўшма номларнинг ясалиш деффиклари ва моделлари турличадир:

ОТ+ОТ типи. Бу модел асосида ясалган топонимларнинг айримлари тузилишига кўра ҳеч қандай қўшимчасиз ҳолатда бўлиши ёки бирор грамматик қўшимча билан шаклланган бўлиши мумкин. Бундай топонимлар таркибида грамматик белгининг бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар синтактик жиҳатдан қаратқич+қаралмиш муносабатида бўлади. Уларнинг тузилишига кўра икки турга бўламиз:

а) *ТО¹+ТО²*: *Манғит арна, Байавул, Ханқали, Сақалйан, Орис йол, Беган тоғай, Йомит салма, Даржам, Шатир орам, Найман йан.* Бу тип топонимлар ташкил этган компонентларнинг иккиси ҳам синтактик жиҳатдан тенг эмас. Бунда биринчи компонент тўғрисида ҳолатда бўлади, у иккинчи компонентнинг кимга-нима қарашлилигини билдиради. Умуман топонимларда компонентларнинг тенглашиши учрамайди.

б) *ТОΦ+ТОΦ*: *Банггининг йери, Чавдирнинг жойи, Бийдинг қаласи, Сопининг йери, Қулинг йани, Сәмай*

дан, Ханни бағи, Сангални бағи ва бошқалар. Бу топонимлар тузилишидаги грамматик кўрсаткич қаратилганлик маъноси билан Φ_1 га яқин. Чунки топоним компонентларидаги ана шу мазмун асосида топонимизацияланган. $ТО+ТО$ моделининг яна бир кўриниши таркибида умуман комплекснинг топонимлашишгача бўлган давридаги Φ_2 кўрсаткичи билан қўлланишидир. Бунда ўрганилаётган модел $ТО\Phi^2+ТО$ кўринишига эга бўлади: *Савинчи орам, Топпичи орам, Темирчи авул, Қувинчи авул, Кундачи топар* кабилар.

Айрим ҳолларда бу типдаги топонимлар $ТО\Phi^2+ТО\Phi^1$ тип бўлади: *Ҳоққачи жами, Шават бойи, Қувинчи орами, Шаликар орами, Лампачи орами, Кўрпачи йани* каби. Сўз ясалишининг композиция усулида аффиксиз бирикиши, яъни компонентларнинг ҳеч қандай грамматик кўрсаткичсиз бирикиши аввалдан ҳам актив бўлган¹². Буни топонимлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Қўшма топонимларнинг кўпчилиги таркибидан қўшимчаларни туширишга, яъни $ТО+ТО$ шаклига мослашишга мойил бўлади. Улар давр ўтиши билан соддалашиб *Байт сўз (ТО)* формасига келади. Бу шуни кўрсатадики, топонимларнинг аморф шаклида ясалиш модели қадимги даврга хос бўлиб, ҳозир ҳам кўплаб номларнинг ясалишига асос бўлмоқда.

Сифат+от тип. Бу типдаги қўшма топонимлар объектнинг бирор белгиси ранг-туси, шакли, мазати, хусусияти кабиларни ифодалаб келади. Қўшма топонимларнинг бу тури ҳам тузилишига кўра $ТО+ТО$ шаклида ҳеч кўрсаткичсиз бўлиши мумкин. Бу топонимлар таркибидаги компонентлар *аниқловчи+аниқланмиш* ҳолатида бўлади. *Аниқланмиш* сифатида кўшимча объектнинг турини билдирувчи топонимик индикатор иштирок этади: *Байт кўпир, Ақтўба, Қара тўба, Қизилйар, Улликўл, Йангайар, Йангабазар, Таза-йил, Алатав, Қаратав, Аччикўл, Кўкқарға, Кўкўзак (кўкўзак), Кўкчағ, Кўнақала, Қарабува, Қаранмайдин*.

Аниқловчи+аниқланмиш типдаги қўшма топонимларнинг биринчи компоненти ясама ёки $ТО\Phi^2$ шаклида бўлиши мумкин. Бу моделда иштирок этадиган $ТО$ топонимик индикатор билан муносабатга киришгунча Φ_2 билан шаклланган: *Йеканли кўл, Чортанли чунгул, Иккалийар, Йилғинли мазар, Аламли авлийа, Атсиз қала, Атсиз арна, Ийāsиз бағ*.

Кўринадики, Φ_2 вазифасида сифат ясовчи *-ли*, каби аффикслар иштирок этган. Бу типдаги топонимлар вақт ўтиши билан таркибидаги аниқланмиш минни тушириб қўлланилади. Бундай қўшма топонимлар бора-бора апеллятив (формантли) номга айланади. Топонимларнинг *сифат+от* типиде ясаилиши энг тарқалган моделдир.

Сон+от тип. Бу типдаги қўшма топонимларнинг компонентлари ҳам *аниқловчи+аниқланмиш* муносабатида бўлади. Аммо топоним — объект муносабати анча мураккабдир. Бу қўшма топонимлар таркибида кўпчилик ҳолатда объектнинг турини билдирувчи индикатор қўлланилмайди. Бунда объектга хос бўлган ёки у ерда жойлашган, ўсаётган ва бошқа предметларнинг номи ҳамда уларнинг миқдорини англатувчи сифат қўлланади холос: *Бешгужум, Бешйаман, Бешлач, Бештут, Қирқарқан, Қирқбойи, Қирқорам, Қирққўш, Мингбағалан, Мингйаримийт* (шаҳид) каби.

Кўрсатилган номларнинг семантик қўлами анча мураккаб яъни бу топонимлар «Бешгужумли қишлоқ» ёки «Беш тутли авул» каби маъноларни ифодалайди. Бу типдаги топонимларнинг биринчи компоненти яъни аниқловчи *ТО* сифатида баъзан нумератив сўзлар иштирок этади: *Йеккалам* (якка алам), *Йеккатут, Кашатобай, Қошақала, Йарим авил, Қошқўпир, Йалғизтоғ* каби.

Феъл+от тип. Аслида биз шартли равишда *феъл+от* типини деб кўрсатган қўшма топонимлар тузилиш жиҳатдан анча мураккаб. Бундай қўшма топонимлар икки ва ундан ортиқ компонентдан ташкил топган бўлади. Уларнинг компонентлари орасидаги муносабат ҳам турличадир. Масалан: *Ўғизўлган қол ёки Қойилган қала* топонимларини олиб кўрайлик. Бу номлар асли икки компонентли топонимларга мос келади. Чунки биринчи (*Ўғиз ўлган*) қисм бир синтагма сифатидан бириккан. Бу асли предикатив муносабатдаги гапдир. Сўнгра бу синтагма сифатловчи вазифасини бажаришига ўтади. Давр ўтиши билан бу муносабат ҳам соддалашиб сифатланмиш *ноль* кўрсаткичга тенг бўлиб қолади. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу типдаги қўшма сўзлар учрайди, яъни *ичкетар, бўйўсар* каби. Уларнинг тадрижий ривожини аслида шундай бўлиши лозим деб кўрсатилади. Буларнинг биринчи компоненти бош келиши шаклидаги сўзга тенг (*ич, бўй*), унга боғланувчи феъл эса асли кесим каби шаклланиши лозим (*кетди, ўсди* каби). Бундай предикатив синтагмани атрибутив формасида

киритиш заруриятдан сифатдош формаси қўйилган³³.

Шундай экан, топоним таркибидаги қўшимчалар Φ_2 тенг келади. Уларнинг кўпчилиги уч компонентдан иборат бўлиб топган. Бироқ бу компонентларнинг ҳаммаси $ТО$ га тенг эмас. Биринчи қисмдаги икки компонент бир вазифани бажаради, яъни объектни сифатдош қилиб, унинг бирор хусусиятини аниқлайди. Шунинг учун ҳам қўшма топонимларнинг бу тури тузилиш жиҳатдан қуйидагича кўрсатилиши мумкин: $C \rightarrow TO + TO = TO$. C тенг бўлган $ТО$ доимо Φ_2 ҳолатида бўлади. Φ_2 вазифасида кўпинча сифатдошнинг *-ган//кан, -р/ар* формалари иштирок этади: *Қум басқан қала, Қизкетан канал, Атйувар кўл, Орис кеткан кўл, Оғизёлган* ва ҳоказо.

Байзан Φ_2 вазифасида сифатдошнинг бўлишсиз формаси ҳам иштирок этади: *Гошалмас авул* (гўшт билан овул), *Атотмас йасқа* каби.

Бу типдаги топонимларнинг тузилиши ихчамлашган. Кўпчилик ҳолларда объектни ифодалаш учун сифатдош вазифасидан предикатив синтагма қолади. Улар жуда жижиратдан: *от+феъл* типда қўлланилаверади.

Демак, қўшма топонимларнинг кўпчилиги ясашил жижиратдан қўшма сўзларга мос келади. Аммо топонимлар семантик жижиратдан чегараланган бўлиб, объектни билдирувчи учун қўлланилади. Яъни номинатив функцияларининг хослашган бўлади.

Топонимик индикаторлар

Жой номлари таркибида қатнашиб улар ифодалаган объектни билдирувчи индикатор сўзлар³⁵ топонимияда кўп урин тутати. Бундан ташқари индикаторлар ифодалаётган объект ҳақида маълум информация бериш қобилиятига эга.

Топоним ва индикаторлар бир-бири билан генетик жиҳатдан боғлиқдир. Чунки қадимги кишилар географик объектларни оддийгина турдош отлар билан атаётдилар: *тоғ, сув, қишлоқ* каби. Кейинчалик ишлаб чиқариш, кишиларнинг муносабати кенгайгандан кейин, объектларни бир-биридан фарқлаш эҳтиёжи туғилган ва натижада атоқли отлар шу жумладан топонимлар

³³ Ўзбек тили грамматикаси, 262-бет.

³⁴ C — сўз демакдир, T — топоним.

³⁵ Дўсимов З. Топонимик индикаторлар.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 5-сон, 71—74-бетлар.

вужудга келган. Шу боисдан ҳам ҳозирги вақтда ҳам дарё, тоғлар, шаҳарларнинг номлари асосида туротлар (индикатор) ётади: Амударёнинг қадимги *Ўғуз* — «сув», *Дон*, *Днепр*, *Дунай* — «сув», *Кат* — «лоқ», *Карпат* — «тош чўққи» кабилар.

Топонимлар ва индикаторларнинг генетик алоқаси бир хил ҳодиса дегани эмас. Гарчи улар бир-бири билан алоқадор бўлсалар ҳам бир-биридан фарқланган. Индикаторлар бир хилдаги географик предметларни гуруҳласини номлайди, топонимлар эса географик предметларнинг биттасини бошқалардан ажратиб кўрсатади. Индикаторлар тушунча ифодалайди, топонимлар ҳақдайд хусусиятга эга эмас. Е. Куриловичнинг таъкидлашича, индикаторлар ифодалайди, топонимлар номлайди³⁶.

Индикаторлар — турдош от, топонимлар — атолар отлар саналади. Бу икки лексик группадаги элементлар доимо бир-бирига боғлиқ. Ю. А. Карпенко индикаторларнинг абстракциялаш ва конкретлаш хусусияти кўра маълум иерархик пирамидасини аниқлаш мумкинлигини қайд этади. Бу пирамиданинг пастки қисми топонимлар³⁷. Агар топонимлар ўзининг географик объектни ифодаловчи дифференциал белгисини йўқотган экан, улар индикаторга айланади. Масалан: *Ўғуз*, *Кат* каби. Индикатор мабодо ўзи ифодалаётган географик объектнинг бирор дифференциал белгиси билан алоқаланса, у албатта топонимга айланади. Қиёсланг: «тоғ» — «сув», «кент» — индикатор; *Қора тоғ*, *Ола тоғ* — *Қорасув*, *Кўксув*, *Тошкент*, *Бешкент* — топоним. Индикаторларнинг қўлланиши ва функционал доираси давр ўтиши билан ўзгаради. Айрим индикаторлар кўп қўлланилади, баъзилари эса кам қўлланади. Уларнинг маъноси махсус лингвистик текшириш орқали аниқлаш мумкин. Қизиги шундаки, маъноси унутилган индикаторлар топонимик формант шаклида қўлланади. Э. М. Мурзаев кўпгина топонимик формантлар индикаторлардан келиб чиққанини жуда тўғри қайд этган эди³⁸.

Хоразм топонимиясидаги *кат*, *работ*, *ён* каби индикаторларнинг ҳозирги даврда янги номлар ясашда каттироқ этмаслиги ва уларнинг ўрнини *қишлоқ*, *кам*

³⁶ Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962, с. 234.

³⁷ Карпенко Ю. А. Топонимы и географические термины. М., 1970, с. 37.

³⁸ Мурзаев Э. М. Местные географические термины и их роль в топонимии. — В сб.: «Местные географические термины». М., 1970, с. 17.

ри эгаллаганлиги уларни функциясига кўра формаларга яқинлаштириб қўяди. Бу индикаторлар ҳозирдаги топонимлар таркибидагина мавжуд. Бу терминдаги халқнинг дунёқараши, социал ва иқтисодий ҳаёти уларнинг тарихида юз берган турли ўзгаришларнинг экстралингвистик факторлар билан изоҳланади. Шунингдан, индикаторнинг семантик хираланиши ва унинг маъно унутилишига лингвистик факторлар, тузилишдаги фонетик, морфологик ўзгаришлар, маъно топилиши каби хусусиятлар сабаб бўлади.

Топонимлар ва индикаторларнинг ўзаро муносабати лексик характерга эга бўлиши билан айна вақтда аниқ мураккабдир. Индикаторларнинг жой номлари билан бора формалари турлича.

1. Индикаторлар ёлғиз ҳолда топоним шаклида учрайдилар: *Қат, Тобба, Тоғай, Арна, Рават, Қала, Сақа, Чина, Адақ* ва ҳоказо. Индикаторлар аслида аниқловчи билан топонимга айланади. Аммо давр ўтиши билан лексик эллипсисга учрайди. Ном таркибидаги аниқловчи (баъзан унинг тескариси — индикатор ҳам) тушиб қолади. Бу номнинг кишилар тасаввурига қанчалик яқинлиги, халқ турмушида топонимнинг қанчалик унутилиши кабиларга боғлиқ. Ном шу территориядаги кишилар тилида қанчалик актив қўлланса, шунчалик яқинлаша боради. А. В. Суперанскаянинг кузатиши-тигишчилик номлар уч сўздан ошмайди³⁹.

Хоразм топонимиясида актив номлар бир сўздан ташкил топган бўлади. Уларнинг таркиби 2 ± 4 морфемалидир. А. Московичнинг таъбири билан айтганда, бу инсоннинг оператив хотираси хусусиятлари билан боғлиқ⁴⁰. Ҳар қандай тилда икки хил бир-бирига қарама-қарши тенденция мавжуд: номлар таркибига ҳар хил қўшимча компонентларни қабул қилади ва кенгаяди ёки қисқартириб номнинг ифода қилиш функциясига таъсир қилиб қолдириш орқали топонимга қайтади⁴¹. Бу икки процесс А. Мартине қайд этган тилнинг ифода воситаларини иқтисод қилиш натижасида юз беради бўлади⁴².

Айрим индикаторларнинг ёлғиз ҳолда топонимга айланиши тилнинг иқтисод принципи билан боғлиқдир.

³⁹ Суперанская А. В. Ономастические универсалии, с. 348.

⁴⁰ Москович В. А. О пределах усложненности структуры языка различных знаковых систем. Материалы конференции «Язык как знаковая система особого рода». М., 1967, с. 50.

⁴¹ Суперанская А. В. Курсатилган асар, 343-бет.

⁴² Мартине А. Основы общей лингвистики. «Новые в лингвистике». Вып. III. М., 1963, с. 534.

Номлар вақт ўтиши билан ўз тузлишини соддалаштира боради. Индикаторларнинг ёлғиз ҳолда топонимлиши территория кўлами билан ҳам алоқадор. Маълум территорияда яшовчи кишилар кундалик муносабатларда жой номларининг аниқловчисини тушириб қолдирадилар: *Бозорга бормоқ, шаҳарга бормоқ, ён бўйида қа...* Улар учун қайси бозор (Жумабозор ёки Янги бозор) эканлиги, шаҳар (Урганч ёки Хива эканлиги, ариқчилик ҳам (Хонёпи ёки Қиличбой арна) қайси эканлиги маълум. Сўзловчи ҳам, тингловчи ҳам тасаввурда бир объектни тушунади. Бу албатта тор кичик территорияда яшовчи кишилар учун хос ҳолатдир. Чунки қишлоқда бир канал ёки бир кўл бўлиши мумкин. Агар бундай объектлар икки ёки ундан ортиқ бўлса албатта бирор дифференциал белгига асосланган аниқловчи бўлган қўлланилади. Юқорида қайд этганимиздек, топоним таркибидан индикаторнинг тушиб қолиши ва аниқловчи ёлғиз шу объектни ифодалашни ҳам мумкин. Масалан: *Элик* (Эликқала), *Қизил* (Қизилжар), *Қийиш* (Қийишқала) каби.

2. Индикаторлар аниқловчи сўз билан объектнинг номи бўлиб келади. Бу Хоразм топонимиясида энг активдир: *Пилқала, Думанқала, Қойқирилган қала, Қийишқала, Хожсақала, Савунчи орам, Қорпайчи орам, Хоразм рағла орами, Тамтёба, Ақтёба, Қаратёба, Уллитёба* ва шу кабилар.

Бу типнинг актив қўлланиши табиий ҳолдир. Чунки топонимнинг функцияси бир объектни худди шундай объектдан фарқлашдан иборат экан, объектларни бири-биридан ажратувчи дифференциал белги индикаторлар олдидagi аниқловчида намоён бўлади. Топонимнинг объект ҳақидаги информацияси ҳам кўпинча ана шундай сўзларда мужассамдир. Кишилар объектни турли хил белгилари асосида фарқлайди. Таъкидлаганимиздек у белгиларни танлаш турли хил факторларга боғлиқ. Шунинг боисдан ҳам индикаторлар турли хил сўзлар билан қўлланиши мумкин. Бу сўзлар объектнинг ҳажминини (*Катта кўл, баланд кўприк*), шаклини (*Тумалоқ тахта*), сони (*Бешик*), узоқ-яқинлигини, жойлашиш ўрни (*Чаккашоликор, Оёқдурман*) ва кўплаб бошқа белгиларни хусусиятларини ифода қилади. Шуниси характерлики бундай сўзлар индикаторлар билан шу даража яқин алоқалашганки, кўпчилик ҳолларда улар индикаторларнинг ҳам объектлар ифода эта олади. Масалан, *чуқур, сабо* каби сўзлар сув объектларига нисбатан, *юқори, оёқ* сўзлари сувнинг (канал, арна каби) *боши* ва *охири*

йланган аҳоли пунктларига, *узоқ*, *яқин* сўзлари жой
ларига, *аччиқ-чучук* сўзлари қўлларга нисбатан қўл
илади. Баъзан улар ёлғиз ҳолда ҳам топоним си
нда қўллана олади. Шу боисдан ҳам бу типдаги
ларни функционал индикаторлар деб аташ тўғри
қдир. Ҳар ҳолда бундай функцияни тилдаги ҳамма
лар ҳам бажара олмайди. Умуман, объектнинг бел
ни ҳам чексиз бўлмагани каби уларни ифодаловчи
лар ҳам чегаралангандир.

Шундай экан, топонимларнинг таркибида қатнашиб,
ектнинг белги-хусусиятини билдирувчи ва ўрни би
и индикаторлар функциясини бажарувчи сўзларни
ункционал индикаторлар дейиш лозим.

3. Индикаторлар турли аффикслар билан ҳам қўл
нади. Бундай типда индикаторлар кичиклик билди
рчи *-жик* (*-жық*) аффикси билан: *Қалажик*, *Тобажик*,
аражик — қора «тепа» демакдир, бу аффикснинг ада
и орфографик формаси *-ча* ҳам бир марта учради
(*чадарча*), *-лик*, *-лық*: *Дарёлық*, *Шорлық*, *Тақырлық*,
умлық, *Ташлық*, *Авуллық* каби.

4. Индикаторларнинг жуфт ҳолда қўлланиши икки
лат билан боғлиқдир. Аввало индикаторларнинг
слабки маъноси билан кейинги терминлик маънола
и кескин чегараланмаган ҳолларда индикаторлар
уфт ҳолда қўлланилади: *Арнасақа*, *Шорқала*, *Бўзқа
а*, *Қаратёба*, *Таштёба*, *Ташқала*.

Бундаги *арна*, *шор* ва *таш* компонентлари инди
нинг белгиси сифатида қўлланган. Аслида улар
ишарна, *Яккатош* каби топонимларда индикатор си
нда қўлланади. Бундай қўлланиш кўринишдан сўз
нинг семантик доираси билан ҳам алоқадордир. Кўп
мпони сўзларнинг семемалари турли ҳодисаларни
иладигани, яъни семантик дифференциацияга учраши
мумкин. Бундай ҳолатда янги сўз вужудга келади. Юқо
ндаги мисолда *қора* сўзи ранг ифодалаган, *Қаражик*
онимиди — «тепа» маъносини билдирган. Бу ўринда
ам улар омоним хусусиятга эга эмас. *Тепа* маъноси
нинг асосида вужудга келган. *Тош* сўзининг ҳам русча
камень маъноси билан тоғ маънолари бир-бири билан
семантик боғлиқдир. Индикаторларнинг жуфт ҳолда
қўлланишининг иккинчи сабаби ном сифатида қўлла
ланган индикаторларнинг бири шу ердаги аҳоли ти
нда ўз маъносини йўқотган ёки унинг семантик функ
циясининг ўзгарганлигидир. Масалан, *Қатавул*, *Қатқала*
и *Раватқишлоқ* топонимларини олайлик. Юқорида
тилган *кāt* — «қишлоқ» маъносига эга бўлган инди

катордир. У кўплаб топонимлар яшашда иштирок эти. Аммо кейинги даврда Хоразм аҳолиси тилида кат с индикатор эмас, маълум шаҳарнинг номи бўлиб қолган. Индикаторлар конкрет объект билан боғланса топонимга айланади. Топонимларнинг семантик кўла кенгайса улар индикатор вазифасида қўлланади.

Индикаторлар таснифи

Маҳаллий географик терминларнинг маълум қисми ни ташкил этадиган топонимик индикаторлар ҳам семантик хусусиятларига кўра турличадир. Уларни қуйидаги группаларга ажратамиз:

1. **ТОПОНИМИК ИНДИКАТОРЛАР**⁴³. Жой, мақоурин маъносини ифодаловчи терминлар. Бу типдаги индикаторлар ўрин маъносини икки усулда ифодалайди:

а) объектнинг турини кўрсатиш орқали: *кāt, қарават, авул, айлийа, кōчā, орам, қишлақ, мачит, қабазар, копир, уй, там*.

б) жамлик, кўнлик орқали: *жām, топар, топ, ба (боғ) кабилар*. Бу индикаторларнинг кўпчилиги Ўсиё ва Қозоғистон территориясида, шунингдек, боштуркий халқлар топонимиясида мавжуд. Аммо улар маъно оттенкаларига кўра бир-биридан фарқланади.

2. **ЛАНДШАФТ ИФОДАЛОВЧИ ИНДИКАТОРЛАР**. Бу типдаги индикаторлар қуйидагилар: *тоғай, қайи, тақир, қир, қум, атав, атиз, кōлчā, карта, пол, кōл, тубоз, аланг, ой, кāриз, айри*.

Тўқой (тоғай). Хоразмда ҳозир ҳам қўлланилади. Унинг иштирокида *Сапаштоғай, Бегантоғай, Шаббаттоғай, Қаратоғай, Қалинтоғай, Қамиштоғай, Бадайтоғай, Чалиштоғай, Торангилтоғай* каби топонимлар ясалган. Бу сўз деярли ҳамма туркий тилларда қўлланилади. Қиёсланг: туркм.: *тоқай* — ўсимлик қалин бўлиб ўсадиган водий: *Атрек тоқай, Мурғобы тоқайи, Тежен тоқай*; олт.: *тогой* — «ўрмон» маъносини ифодалайди; қирғ.: *тоқой* — ўсимлик кўп ўсадиган майдон; қоз.: *тоғай* — ўрмон, дарё бўйларидаги ўрмон, ўтлоқ⁴⁴; *Аштылытоғай* (аччиқ тўқай), *Жартоғай* (жар тўқай), *Қаратоғай* (қора тўқай); қ. қалп.: *тоғай* — дарё бўйидаги

⁴³ Термин икки маънода қўлланилади: 1. Умуман топоним системادا қатнашувчи индикаторлар — бунда кенг маъно ифодалайди. 2. Индикаторларнинг бир тури — ўрин, жой маъноси билан боғлиқ группаси; мазкур ўринда терминнинг иккинчи тор маънодан фойдаланилди.

⁴⁴ Конкашбаев Г. К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата, 1963, с. 134.

мон, ўтлоқ: *узынтоғай* (узун тўқай), *Оталған тоғай* (олған тўқай); бошқ.: *туғай* — ҳар хил ўсимликлар билан қопланган кенг ва узун дала; тат.: *туғай* — ўтиб олинадиган ўтлоқ.

Э. Мурзаев ва Л. Мурзаевалар бу сўз Жанубий Ўзбекистон халқлари тилида ҳам ўрмон маъносидан эканлигини қайд этган⁴⁵. Демак, *туғой* асл туркийча термин бўлиб, ўрмон, ўтли дала, дарё бўйларидаги *ўрмон*, *ўтлоқ* каби маъноларга эга. Хоразмда ҳам *ўрмон* маъносида қўлланилади.

Бўз (боз): *Бозача*, *Бозқала*, *Бозавлийа*, *Бозйан* ва б. ш. топонимлар таркибида учрайди: *Бўз райони*, *Бўз тумани*, *Бўзмавзеи* (Тошкент, Куйбишев райони) каби. Хасанов бўз сўзининг асл маъноси (лойқа, сарғиш) — ташқари, топонимлар таркибида «янги» маъносига эга (бўз ер — ишланмаган ер, бўз бола — ёш йигит ка.) эканлигини айтган⁴⁶. Хоразмда бўз ишга солинмаган ер маъносидан ташқари *қўриқ ер*, умуман «қўриқ» маъносини ҳам мавжуд⁴⁷.

Қайир: *Арқақайир*, *Төмәнқайир*, *Қиблақайир*, *Қишлоққайир* ва б. ш. топонимлар таркибида учрайди. Хоразмда бу сўзнинг *қайири* каби номларда учрайди. Хоразмда бу сўзнинг «юмшоқ, қумлоқ, ер» маъноларини ифодалайди. *Қайир* ерларга асосан қовун экилади. Шу сабабдан *қовун* халқ шевалари луғатида «*қайир*—«қовун экилаган бўз ер» деб изоҳланган (154). Қадимги ёзма ёдгорликларда *Qajir* — «песок, рыхлая земля» (ДТС. 407) *qajir I* — «қум» *qajir II* — «юмшоқ ер» яъни туркий халқлар тилида юмшоқ ер, ўғузлар қумни *қайир* (قير) деб изоҳлаган (ДЛТ. III. 180).

Атав: *Шаммининг атави*, *Уллы атав*, *Киччиатав*, *Қамишлиатав* каби номларда учрайди. Бу сўзлар дарё оғзидан қолиб кетган қуруқликлар, оролчаларни англатади: *атав I* — «ўтов, қора уй, юрт»; *атав II* — «орол», «оролзор»; *атав III* — «қамишзор, чангалзор», «камышзор», «заросли, заросли колючих кустарников» (ЎзШЛ. III. 180). Турк.: *aga* — «орол» каби. Жой номлари таркибида ҳам учрайди. Масалан Каспий денгизиде *Қамишлиота*⁴⁸. Турк. туркий тилларда ва шеваларда ҳам *атав* / *ато* сўзлари «орол»; 2. қўл, дарё ўртасида ҳосил бўлган бир парча

⁴⁵ Мурзаевы Э. и Л. Словарь местных географических терминов, с. 229.

⁴⁶ Хасанов Х. Урта Осиё жой номлари тарихидан, 48-бет.

⁴⁷ Қораев С., Ғуломов П., Раҳимбеков Р. Географиядаги изоҳли луғат. Тошкент, 1979, 30-бет.

⁴⁸ Мадраҳимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. Тошкент, 1979, 112-бет.

ер; 3. қамишзор, чангалзор маъноларига эга⁴⁹. Эски бек тилида *ада* — «орол, ярим орол» (Рдл. I. 47). Озарб.: туркм.: *ада* — «орол» (ТДС. 23); тот. бои. *ада* — «орол, ярим орол».

Қир: Чингизнинг қири, Улли чингиздинг қири, Кичи чингиздинг қири, Тавшанқир каби номларда маълум. Бу термин усти ясси ёки салгина гумбазсимон ландшафтликлар, тепаликлар, ясси паст тоғлар деб изоҳланади⁵⁰. «Девон»да *қир I* — «тўғон, сув тўпланадиган жой, плотина, запруда; *қир II* — «қир, ясси тоғ», «возвышенность, холмистая степь» (ДЛТ. I. 314).

Хоразм топонимиясида бу индикатор «текис майдон экин қилмайдиган катта дала, қўй боқиладиган текислик, ўтлоқ» маъноларини беради. *Туз ер* индикатори ҳам худди шу маънода қўлланилган. Қўринишдан бу термини *туз ер* сўзига синоним бўлиб, ҳозирги вақтда қўлланилмайди. С. Қораевнинг қайд этишича туркий тилларда туз икки маънода (1. гладкий, ровный, плоский, 2. равнина, степь, поле) қўлланилган⁵¹. М. Қошқарий ҳам *туз* — тўғри, текис нарса, *тўз жер* — «текис жер, деб ёзади» (ДЛТ. I. 314). Қиёсланг: озарб.: *Муган дашт* (Муганская степь) Хоразмда *Тузгир*.

Атиз: (ад. орф. пайкал, экиладиган ер): *Тариш атизи*, *Гулатизи*, *Бодайатизи*, *Қавинатизи*, *Пахтаатизи* каби юзлаб микротопонимлар таркибида учрайди. Хоразмда худди шу маънода *тахта* (Наухантахта, Маштахта, Аширтахта), *пол* (Бедапол, Уллыпол), *карта* (Аллайкарта, Бункарта, Машинкарта) каби терминлар ҳам қўлланилади. *Атиз* сўзи ҳозирги Хоразм шеваларида аксарият қўлланилади. Қадимги ёдгорликларда *атиз* — «пайкал ариқ орасидаги экиладиган ер, майдонни» билдириш (ДЛТ. I. 88); *Атиз* — посевная площадка между двумя арыками (ДТС. 67), *атыз* — «экин майдони» (Рдл. I. 463). Бошқа туркий тилларда жумладан уйғ.; қ. қалмақ; турк.: *атыз* — «экин майдони» (ТДС. 58) маъносига эга.

Аланг: *Қарааланг*, *Аланглық*, *Уллыаланглық*, *Кичиаланглық* топонимлари таркибида учрайди. Хоразм шеваларида *аланг* термини 1. экинга яроқсиз ер, 2. экин ариқ, анҳор йўли маъноларига эга⁵². Қорақалпоғистонда

⁴⁹ Қораев С., Фуломов П., Раҳимбеков Р. Географиядан изоҳли лугат, 102-бет.

⁵⁰ Ўша асар, 149-бет.

⁵¹ Қораев С. Географические термины в зоне контактирования узбекского киргизского и таджикского населения. — В Местные географические термины. М., 1970, с. 191.

⁵² Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари, 121-бет.

и ўзбек шеваларида *аланг* I—I. *ангиз* (ҳосили йиғиб
инадиган ер), 2. қўриқ, бўз ер, 3. яланглик; *аланг*
сўв оқмайдиган эски аниқ ўрни маъноларини ифо-
далайди⁵³. «Девон»да — текис майдон, яланг, саҳро рус.:
пустая равнина (ДЛТ. I. 154).

Къриз: *Кёнақариз* каби топонимларни яшашда иш-
латилган. *Къриз* сўзи Хоразм шеваларида кам ишла-
тилган. Унинг маъносини Ф. Абдуллаев *кари:з//кариз* —
«ариқ сўв оладиган чуқурлик» деб изоҳлайди. Бу ин-
дикаторга синоним сифатида *қарим* термини ҳам қўл-
ланилади. Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида
қарим//қа:рым I. қалъа атрофини ўраб турган, ичига
қўлдирилган чуқур, хандақ. 2. йўлнинг икки томо-
ни қазилган ариқ, 3. ариқ ёқасидаги чуқурлик⁵⁴.

Туркман тилида *гарым* — «кенг ва узун қилиб қазил-
ган чуқур» маъносига эга (ТДС. 152). Ф. Абдуллаев
Хоразмда дўнг, тепа ер деб, яъни *кариз* сўзига
синим сифатида изоҳлайди⁵⁵.

Ой: Бу индикатор топонимлар таркибида ёлғиз ҳол-
да ёки бошқа сифатида учрайди. *Ўй* — «пастлик, чуқур-
лик, жарлик» маъносини ифодалайди. Хоразм шевала-
рида бу индикатор *Ойдиқ*, *Ой* — *хандақ* каби вариан-
тлари эга.

Бу индикаторнинг тарқалиш ареали анча кенг.
I Молчановнинг таъкидлашича тоғли Олтой ўлка-
сида унинг *ой*, *ойук*, *ойдын*, *ойым*, *ойбок* каби вариан-
тлари мавжуд бўлиб «низина, котловина, впадина» маъ-
носини англатади. Шуниси қизиқки, бу индикатор
нигиронча гидронимик номлар таркибида келиш билан
бирга, оронимик номлар яшашда ҳам иштирок этади⁵⁶.
Туркман тилида *ой* — «чуқур, пастлик» маъносида (ДДС.
152). М. Гельдихановнинг ёзишича, унинг *ойтак* вари-
анти ҳам мавжуд бўлиб, «впадина, бессточная низина,
попадающая дождевой водой и реже селевой водой
в транзитных русел» маъносини ифодалайди⁵⁷. Эски
туркман тилида *ојук//ојук* — («выдолбленный, впадина,
яма») маъносида қўлланган (Рдл. I. 987). Хоразм
шеваларида худди шу маънони ифодалавчи *о:р* сўзи бор.

⁵³ Ишанов А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари, 70-бет.

⁵⁴ Ишанов А. Кўрсатилган асар, 127-бет.

⁵⁵ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари, 122-бет.

⁵⁶ Молчанова О. Т. О гидрографических терминах Горного
Алтая — В сб.: Местные географические термины. М., 1970, с. 198 —

⁵⁷ Гельдиханов М. Гидрографические термины Туркме-
нистана — В сб.: Местные географические термины, с. 203.

о:р деб юритилувчи маҳалла ҳам мавжуд. О. Мадрамов о:р — «чуқурлик, тупроғи ўйиб олинган чуқур» деб изоҳлайди⁵⁸.

Уқорида қайд этилган манбалар, *ўй, ўйдиқ* индигорини гидрографик термин сифатида изоҳлайди. Ушунинча сув объектларининг номини ифодалаш учун қўлланилади. Хоразмда эса ҳар қандай чуқурлик *ўй* деб юритилади. Қўпчилик ҳолларда бу сувсиз бўлади. Қайта пастликлар ҳам шу ном билан юритилади.

3. ОРОНИМИК ИНДИКАТОРЛАР. *Тав* ад. орф.: *Қаратав, Алатав, Қубатав, Йўмыртав, Ҳактав* каби бошқа тиллар топонимиясида ҳам мавжуд. Масалан олт.: *туу* (Актуу, рус.: Бела гора, Тоо туу: верблуж гора), қирғ.: *тоо* (Алатоо «пестрая гора»), қоз.: *тау* (Қаратау, рус.: Черная гора), турк.: *дағ* (Копетдаг тур.: *dag* (Алудаг, рус.: Медвежья гора), бошқ.: *тау* (Таулын, Таузар, рус.: горы) ва бошқа шаклларда кўрилади.

Тобā, дānā (ад. орф.: тепа): *Қошатōбā, Уллытōбā, Таштōбā, Ақтōбā* кабилар. Бу индикатор кичиклик билдирувчи *тōбāжик* вариантга ҳам эга. Бу индикаторлар бошқ. туркий тилларда ҳам шу маънода қўлланилади. Қ. қалп.: олт.: *тобе* ёки *тоңғ*, бошқ.: *туба*, туркм.: *тоба*, қ. қалп.: *тōбе, дōң*. Шунингдек, айрим туркий халқлар кичиклик билдирувчи варианты ҳам мавжуд. Масалан бошқ.: *тубәсек* (рус.: холмик).

4. ГИДРОНИМИК ИНДИКАТОРЛАР⁵⁹. Обьектнинг хусусиятига кўра бу типдаги индикаторларни беш неча турга бўлиш мумкин:

1. Дарё ва дарёдан сув олувчи объектларни ифодаловчи индикаторлар: *Дарёарна, ўзак,—Дарйа, дерйа* (ад. орф.:—дарё).

Туркий тилларда (турк.: *деря*, қ. қалп.: *дарья*, қирғ.: *дайра* ёки *дарья* каби вариантларга эга) «катта оқ сув» (рус. река) маъносида қўлланади.

Арна: *Қылычвайарна, Манғытарна, Пахтаарна, Отыябрарна, Шаватарна* каби гидронимларда қатнашиши У Хоразмда «катта ариқ», магистрал «канал» маъносида эга. Бу сўзнинг этимологияси ва қайси тилга мансублиги ҳозирча мунозаралидир. В. В. Радлов *арна* дарёга айланган канал десалар (Рдл. I. 303). Э. М. Му

⁵⁸ Мадраҳимов О. Кўрсатилган асар, 161-бет.

⁵⁹ Туркий тилларда қўлланивчи гидронимик индикаторларини биринчи марта Г. И. Донидзе тасниф қилган (қarang: Гидронимические термины в тюркских языках.—В сб.: Ономастика, с. 161-171).

ҳам бу фикрни қувватлайди⁶⁰. С. П. Толстовнинг
ирича, бу сўз протохетча бўлиб, «манба» маъносини
билдиради⁶¹. В. В. Бартольд *арна* сўзи қадимги хоразм-
лар тилига мансуб эканлигини айтади⁶².

Арна сўзи фақат Хоразмдагина эмас балки Ўзбекис-
тоннинг бошқа жойларида ҳам, жумладан, Зомин, Жиз-
ақ, Ғаллаорол, Фориш, Сирдарё районларида — «сой»
маъноларида қўлланади. Шунингдек, Қозоғистон,
Ўзбекистон, Сибирь, Доғистон ва бошқа жойларда ҳам
ушбу номи билан аталувчи сўзлар бор. С. Қораев *арна*
турли жойларда турлича маъно ифодалашини ёзи-
бди: Хоразм ва Туркменистонда *арна* — «магистральный
канал, приток», Самарқандда ва Сирдарёда «сухое рус-
ло, овраг», Шимолий Қирғизистонда «река», Қозоғис-
тонда «русло реки» Ўзбекистоннинг жанубида
«каналье»⁶³.

Профессор А. П. Дульзон қадимги эрон тилларида
ир сўзи «сув» маъносини билдирганини айтган⁶⁴.
Шунингдек, санскрит тилида ҳам *ар* — оқмоқ, арна куч-
ли сув оқими маъноларига эга. Осетиядаги Ардон дарё-
си номи ҳам *ар* (кучли, тез оқар) + *дон* (дарё, сув): *тез
ар дарё*, Бирмадаги *Иравади* дарёси (*ир* + *авада*)
номи тез, қудратли деб изоҳланган⁶⁵.

Шундай экан, *арна* сўзи ҳам *ар* (сув) ўзаги орқали
билдирилади.

Озёқ (ирмоқ). Бу индикатор Хоразмда икки хил
маънони: топонимик атамалар ҳамда гидронимларни
ишлатади: *Кёкёзёқ*, *Қараёзёқ*, *Кичийёзёқ*, *Уллийёзёқ*
ва каби номлар айни вақтда шу ўзақлар ёнидаги
сув пунктларини ифодалаш учун ҳам қўлланилади.
Озёқ сўзи кўпгина туркий халқларда ҳам мавжуд.
Маъно: олт.: *кок озок* (рус.: *синяя речка*), ёқт.: *ўрех
озок*, *речка*, *ручей*, *русло реки*), қоз.: *ақозак* (рус.:
синяя речка или приток, балка). Баъзи олимлар *ўзак*,
ўз, *ўгуз* сўзлари бир-бир билан чамбарчас боглиқ

⁶⁰ Мурзаев Э. М. К географической терминологии Туркме-
нии. ВГО. Т. 71. 1939, с. 8.

⁶¹ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тош-
кент, 1964, 83-бет.

⁶² Бартольд В. В. Сочинения. Т. II. М., с. 122.

⁶³ Дульзон А. П. Древние топонимы Южной Сибири индо-
иранского происхождения. — В сб.: Топонимика Востока. М.,
1964, с. 344.

⁶⁴ Қораев С. Кўрсатилган асар, 188-бет.

⁶⁵ Попова В. Н. Нетюрские гидронимы Павлодарской об-
ласти. В сб.: Происхождение аборигенов Сибири. Томск, 1969,

эканлигини айтадилар⁶⁶. Ҳақиқатан ҳам уларнинг биринчи компоненти *ўс* ёки *ўздир*. Н. Г. Доможков *ўс* сўз мўғулча бўлиб, *сув* маъниссини ифодалаганини айтишнинг фикрича бу сўз мўғул тили орқали Ўрхун-Енисей ёдгорликларига ўтган ва бу ёдгорликлардаги *ўгус* сўзлари *ўс* сўзи иштирокида вужудга келган⁶⁷. Хоразмда *ўзак* дарёнинг оқмай ташлаб кетган ирмоғи маънасида эга.

2. Кичик гидронимик объектларнинг индикаторлари: *йап, салма, йарма*.

Йап: *Уйғурйап, Нёкисйап, Найманйап, Чавдырйап* каби ўнлаб топонимлар ва гидронимлар таркибида иштирок этади. Қозоғистонда *ёп (джап)* — «канал» Туркменистонда *яп* — «магистральный канал» маъносида эга⁶⁸. Барча тадқиқотчилар эрон тилларидаги (*сув, дарё*) сўзи билан алоқадор деган фикрни билдирадilar⁶⁹. Эски ёзма манбаларда *ёп* — «қазилган артезиажан деб изоҳ берилган (Рдл. III. 259).

Салма: (кичик ариқ) *Айақсалма, Узунсалма, Тилсалма, Қасипсалма, Тоғайсалма, Бегансалма, Билсалма* ва ҳоказо гидронимлар таркибида иштирок этади. Ҳозирги кунда Хоразм шеваларида активдир. Хоразм шеваларини текширган олимлар бу сўз хоразм тилига хос бўлса керак, деган фикрни билдирадilar. Аммо эрон тиллари топонимиясида бу термин деярлик учрамайди.

Кубан гидронимларини текширган Л. Г. Гулиев Кубанда *сал* термини билан ясалган гидронимлар учрашини, шунингдек, Дон, Қрим, Кавказ, Бурятия, Хантй-Мансий миллий округида ҳам мазкур сўз ишжуд бўлиб, «дарё ўзаги» маъносига эга эканлигини таъкидлайди⁷¹. Л. Р. Қизласов *салба* деб аталувчи неча гидронимларни келтиради. *Салба* — Енисей дарёсининг ўнг қирғоғидаги Кобежа дарёсининг ирмоғи. *Салба* — Минуса ва Красноярск оралиғида Енисей қуйилувчи Убей дарёсининг чап ирмоғи⁷².

⁶⁶ Конкашбаев Г. Қ. Қўрсатилган асар, 276-бет.

⁶⁷ Гельдиханов М. Қўрсатилган асар, 204-бет.

⁶⁸ Мурзаевы Э. и Л. Словарь местных географических терминов, с. 263; Фуломов Я. Қўрсатилган асар, 243-бет.

⁶⁹ Баскаков Н. А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая, с. 66.

⁷⁰ Доможков Н. Г. Заметки о слове. Ученые записки Химического научно-исследовательского института языка, литературы и истории. Вып. 5. Абаков, 1957, с. 181.

⁷¹ Гулиева Л. Г. К вопросу о топонимической синонимике. В сб.: Ономастика. М., 1969, с. 174.

⁷² Қизласов Л. Р. К вопросу об этногенезе хакасов. Ученые записки

Э. М. Мурзаев ҳам *сал* сўзи билан ясалган бир қанча номларни қайд этган. *Салба* дарёси — Туба сув ҳавза-
сида қуйилувчи дарё. *Сал* — Доннинг чап ирмоғи. Худ-
ди шу ирмоқ бўйида жойлашган шаҳар *Сальск* деб ата-
лади. Э. М. Мурзаевнинг фикрича бу номлар мўғулча
да *сала* — «дарё, ирмоқ» ўзаги билан алоқадордир⁷⁴.

Хоразмдаги *салма* маъносига кўра шу сўзга яқин
бўлиб, шубҳасиз *сала*, *сал* ўзаги билан алоқадордир.
Қосланг: чуваш тилида *сарма* сўзи «дарё, жар» маъ-
носига эга: *Савалсырма дарёси*⁷⁵.

Мисълумки, ҳозирги чуваш тили туркий тиллар
расида қадимий тил хусусиятларини сақлаб қолган-
лиги жиҳатидан характерлидир. Шундай қадимий хусу-
сиятлардан бири Р ↔ Л мослигидир⁷⁶. Шу сабабли
сырма//*сылма*//*салма* сўзларининг келиб чиқиши жиҳат-
дан бир ўзакка мансуб деб ҳисоблаш мумкин. Л. Р. Киз-
ласов *салба* гидроними *сал+ба* шаклида ясалганини
қайдда *бю*, *би*, *бу*, *ба* самадий тилларида «сув» маъно-
сига эга эканлигини кўрсатади⁷⁷.

Демак, *Сал+ба* — «сув ирмоғи, дарё» маъносига эга.
Хоразмдаги *салма* индикатори ҳам «кичик ариқ, ирмоқ»
маъносига эга бўлиб, мўғулча *сал* ўзаги билан алоқа-
дордир.

Пармиш: Бу индикатор *Йармиш*, *Бозйармиш*,
Аллийармиш, *Кичийармиш* каби номларда учрайди.
Пармиш Хоразмда «кичик ариқ» маъносига эга. Қора-
қалноғистондаги ўзбек шеваларида *йармыш*//*джармыш*
сўзларидан сув оладиган «ариқ, канал» маъносини
ифодалайди⁷⁸. *Ярмиш* термини Туркменистонда ҳам уч-
райди. Масалан, *Кўна йармиш* канали⁷⁹. Индикатор
«ирмоқ, қазмоқ» (вырыть) ўзаги билан алоқадордир. Бу
индикатор билан бирга худди шу маънода *йарган*//
жаран шакли ҳам қўлланилади. Масалан, *Тазайарган*,
Аллийжаран каби.

Хакасский Хакаского научно-исследовательского института языка, ли-
тературы и истории. Вып. 7. Абакан, 1957.

Мурзаев Э. М. Южносибирские топонимические элемен-
ты в Монголии. — В сб.: Изучение географических названий. Вып.
10. М., 1966, с. 50.

Мурзаев Э. М. Очерки топонимики, с. 247.

Донидзе Г. И. Гидронимические термины в тюркских
языках. — В сб.: Ономастика.

Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков.
М., 1969, с. 241.

Кизласов Л. Р. Кўрсатилган асар, 107-бет.

Ишбаев А. Кўрсатилган асар, 103-бет.

Атаниязов С. Отражение в топонимике природно —
климатических условий Туркменистана. — В сб.: Очерки по истории
народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1973, с. 118.

3. Оқмай диган объектларни ифодаловчи индикаторлар. *Кўл*: Кўплаб туркий тилларда *sol, kol, kul, hol, kuile, kuol* каби фонетик вариантларда қўлланади. Бу индикатор Қ. К. Юдахиннинг айтишича қирғ: *gol* шаклида учрайди ва фақат географик номлар таркибида келиб, рус.: *русло реки, речная долина* маъноларини ифодалайди⁸⁰. Масалан, *Qaragol* «қорақўл», *Naryngol* — «Норин кўл» каби.

Н. А. Баскаков бу сўзнинг фақат туркий тиллар эмас, балки мўғул тилида ҳам *гол* шаклида (река, сурусло) учрашини айтган⁸¹. Э. М. Мурзаев ҳам мўғул тилидаги *гол* сўзи ҳозирги даврда «дарё, булоқ, ботқоқлик ёки ботқоқли кўл» маъноларига, Гоби чўллари эса «сухое русло, мертвая долина» маъноларига эканлигини ёзади⁸².

Хоразмдаги Тўрткўл термини таркибида *кул//кўл* «тепа, текислик, яссиланган текислик» каби маънолар эга. Шунингдек, Хоразмда суғориб экиладиган кичик ер майдонини *кўлчā* (*кўл* — текис ер, *-ча* аффикс) атайдилар. Хоразмда бу индикатор кўплаб гидроним ва топонимик номлар таркибида учрайди: *Тамирликўл, Ташликўл, Чāғāликўл, Сазанликўл, Чортанликўл, Ативаркўл* ва ҳоказо.

Айдин: Хоразмда бу индикатор «кўл, кўлнинг чўқур жойи, кўлнинг ўсимликсиз очиклик жойи, ўртача маъноларига эга. *Қамишли айдин, Қаранғайдин, Айдин кол* каби номлар таркибида учрайди. Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида *айдын* — «қамиш ўсимлиги бўлмаган» жуда *чуқур жой*», маъносини англатади⁸³. Бундан ташқари *ойдин* — «юзаси тоза очик сув, кўл» маъносига ҳам эга⁸⁴.

Чунгул: Хоразмда кўл ва дарёларнинг доира шаклидаги энг «чуқур жойи» маъносини ифодалайди. *Саричунгул, Узуннинг чунгули, Чортанлы чунгул, Тамирличунгул* каби топонимлар таркибида иштирок этган Баъзан ёлғиз ҳолда ҳам гидроним сифатида қўлланади.

4. Сунъий объектларни ифодаловчи индикаторлар. *Қуйи, ҳовуз*.

⁸⁰ Юдахин Қ. К. Киргизско-русский словарь. М., 1940, с. 38.

⁸¹ Баскаков Н. А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая, с. 64.

⁸² Мурзаев Э. М. Центральноазиатские топонимические индигаторы. — В сб.: Топонимика Востока. М., 1964, с. 13.

⁸³ Казакевич В. А. Современная монгольская топонимика. М., 1963, с. 20.

⁸⁴ Хасанов Х. Географик терминлар луғати, 22-бет.

Қуйи (қудуқ): *Қасипдинқуйиси, Мачитқуйи, Сопиққуйиси, Гожанинг қуйиси, Қир қуйи* каби ўнлаб топонимлар таркибида иштирок этади. Бу индикатор Ўзбекистоннинг Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Фарғона ва бошқа областларида жой номлари сифатида учрайди. Қашқадарёда *Тошқудуқ* (пишиқ гиштан тегиз қудуқ), *Шўрқудуқ* (чўлдаги қудуқ), *Орнақудуғ* (кўп вақтлари ишлатилиб ишдан чиққан қудуқ) каби топонимлар мавжуд⁸⁵.

Қудуқ термини туркий ва мўғул тилларида сўзлашув халқларнинг орасида кенг тарқалган бўлиб, у топонимлар таркибида актив қатнашади⁸⁶. Э. ва Л. Мурзаевлар бу терминнинг Мўғулистон Халқ республикасида, шунингдек, Жанубий Сибирь, Ўрта Осиё, Украинанинг жанубида ва Волга бўйида кенг тарқалганлигини айтганлар ҳамда эвенклар тилида *шўр сувли ирмоқ* маъносида қўлланишини қайд этганлар⁸⁷ эски — *kidyk* (қуёқ) колодец, *қуйуғ* (қуйуғ), колодец (Тафсир. 216). И. Малов *gidu, gidug* (416.) В. В. Радлов луғатида *қудуқ, қудуғ, кудук, қуйы, куйу* каби шакллари билан эгилган (Рдл. II 903, 904, 1002, 1003). Қўринишдан индикаторнинг икки хил варианты й товушининг эволюцияси (з→д→й ўзгариши) билан боғлиқдир.

Ҳавиз (ҳовуз): *Ташҳавуз, Сасықҳавуз, Ханқаҳавиз, Бешҳавиз, Мачитдинг ҳавузи* каби номлар таркибида учрайди. Бу индикатор ар.: *ҳовз*—сунъий сув омбори (рус.: *бассейн, водоем*) деган маънони билдиради⁸⁸. Бу индикатор Ўзбекистоннинг деярлик барча областларида, шунингдек, Тожикистонда ва Эрон топонимиясида кенг учрайди⁸⁹.

Б. Бошқа типдаги гидрообъектлар билан боғлиқ индикаторлар:

Сақа: *Дашсақа, Арнасақа* каби номлар таркибида иштирок этади. *Сақа* арабча сўз бўлиб «суғориш» (ороғат) маъносини англатади⁹⁰. Хоразм ва Туркманистон-

⁸⁵ Абдурахмонов Д. Бешкент топонимикаси. Ўзбек шева-диалектикаси. Тошкент, 1964, 392—393-бетлар.

⁸⁶ Конкашбаев Г. К. Казахские народные географические термины. Известия АН Каз. ССР серия география. Вып. 3, 1951, с. 122.

⁸⁷ Мурзаевы Э. и Л. Словарь местных географических терминов, с. 122.

⁸⁸ Кононов А. Н. Родословная туркменши Сочинение Абул-Хана Хивинского. М.—Л., 1958, с. 90—91.

⁸⁹ Савина В. И. О типах словообразования топонимов Иранского Закавказья, с. 164.

⁹⁰ Мурзаев Э. М. Очерки топонимики, с. 211.

да манба, ариқнинг бошланиш жойи («место, где бер свое начало магистральный или оросительный канал» маъносини англатади. Худди шу маънода, бироқ кина ариқларга нисбатан «қулоқ» сўзи қўлланади.

Б о ғ а т: *Марибōғāt, Чатбōғāt*. Бу индикатор «плотина» маъносига эга. Бошқа шеваларда *бант* термини ишлатилади.

Й а с қ а: *Қумйасқа, Йомытйасқа, Узыййасқа, Мачйасқа* каби. Бу индикатор *гузар* маъносига эга. Хоразмда *кўл, ариқ, дарё* ва бошқа объектларнинг чўмилган жойларини *йасқа* деб юритилади.

5. ФУНКЦИОНАЛ ИНДИКАТОРЛАР. Бу типдаги сўзлар объектнинг номи билан бирга қўлланавериб шайнинг ўзини индикаторсиз ҳам ифодалайдиган бўлиб қолган. Аслида улар индикаторлар эмас, балки объектнинг бирор белгисини кўрсатувчи сўзлардир. Бу типдаги сўзлар индикатор ифодалаган объектнинг белги-хусусиятини, жойлашган ўрнини, сон-саноғи, ҳажми кабиларни англатади. Бу белгилар объектнинг ўзи ҳам ифода лашга мослашган. Шу сабабли ҳам буларни функционал индикаторлар, индикаторнинг вазифасини бажарувчи сўзлар деб қараш тўғри бўлади. Шуни ҳа таъкидлаш лозимки, белги билдирувчи ҳамма сўзлар ҳам функционал индикатор бўла олмайди. Бу типдаги сўзлар кўпинча географик тушунча англатади. Уларни қуйидаги группаларга бўлиш мумкин.

1. Белги-хусусият билдирувчи сўзлар. *Ават* (обод). *Ша:ват, Ғазават, Хизирават, Амирават, Қулават* ва ҳоказо топонимлар таркибида учрайди. А. Л. Хромов *обод* компоненти Ўрта Осиёда актив тош формантлардан эканлигини, шунингдек, унинг тарқалиш ареали Эрон, Афғонистон ва Покистонга қадар бурганини ёзган⁹¹. *Обод* сўзи ўрта форс тилига мансуб бўлиб «населенный, цветущий» каби маънони билдиради. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон территориясида «қишлоқ аҳоли пункти» маъноларини ифодалайди. Бу сўзни айрим топонимистлар жой номи ясовчи формант деб ҳисоблайди (Э. Мурзаев, Т. Нафасов). *Обод* янги номлар ясашда ҳам иштирок этади: *Комсомолобод, Советобод* каби.

⁹¹ Хромов А. Л. Таджикская микропонимия долин Верного Зеравшана и Ягноба.— В сб.: Ономастика. Ср. Азии. М., 1961, с. 60.

⁹² Абрамян Р. Пехлавийско-персидско-армяно-русско-английский словарь. Ереван, 1965, с. 61.

2. Томон билдирувчи сўзлар. *Арқа* (орф. *Арқа:авул, Арқалы, Арқажам, Арқа* каби топонимларда учрайди. Хоразмда шимол томонни билдиради. Бу термин ҳам кўплаб номлар таркибида иштирок этади ва ўзи ёлғиз ҳолда ҳам топоним сифатида қўлланади. Ғарб ва Шарқ томонларни ифодалаш учун *кунбо*лар ҳамда *кунчиқар* сўзлари ишлатилади.

3. Ўрин билдирувчи сўзлар. Баланд ва паст сўзлари ёрдамида кўплаб гидроним ва топонимик номлар ясалган: *Бāландāвил, Бāлāнткōпир, Пāссалма* каби. Бу сўзларнинг синонимлари бўлган *йоқары* (юқори), *тōмāн* (паст) сўзлари ҳам параллель ишлатилади: *Тōмāнавыл, Йоқаравыл* каби. Мазкур овул номларининг характерли хусусияти шундаки, улар баландликда ва пастликда жойлашган эмас, балки барча қўшни қишлоқлар бир хил текисликда жойлашган. Демак улар «нижний» ёки «верхний» маъносини ифодаламайди. Кексаларнинг айтишича *баланд* ва *паст* сўзлари қўёшнинг чиқиши ва ботиши билан боғлиқ. *Бāлāнд* ёки *йоқари*—«кунчиқиши, шарқ», *паст* ёки *тōмāн* «кунботиши, ғарб» томондир.

Ёқутистон томонимиясидаги айрим номлар ҳам шундай хусусиятга эга. Қиёсланг: *арға сала*—«западный приток» (арға—запад, западный), *алғысала*—«передний приток»⁹³. Аммо бу сўзлар билан бир хил маъно ифодаловчи *айақ* сўзи ҳам мавжуд бўлиб, *дарё, ариқ* сўзининг бошланиши ва қуйилиши билан алоқадор: *Обқōдўрман, Юқоридўрман* каби.

Шундай қилиб, ўрин билдирувчи сўзлар *бāлāнт, пāс, йoқары, тōмāн, айақ* кабилар. Бу сўзлар асосан *томон* билдириб, қўёшнинг чиқиши ва сувнинг оқиш томони билан боғлиқ ҳолда қўлланилади.

4. Ҳажм билдирувчи сўзлар. Уллы (ад. орф. улкан): *Уллықала, Уллыатиз, Уллы* каби. Худди шу маънода *Улкāн* сўзи ҳам қўлланилади.

Киччи (ад. орф. кичик): *Киччикōл, Киччиқала, Киччитахта* ва ҳоказо.

⁹³ Гриценко К. Ф. Из якутской топонимии.— В сб.: Топонимика Востока. М., 1961, с. 194.

III бoб. ТОПОНИМЛАРНИИГ АТАЛИШ МОТИВЛАРИГА КЎРА ТИПЛАРИ

Топонимлар жамиятдаги турли хил ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда вужудга келади. Жой номларининг вужудга келиши маълум территориядаги кишиларнинг урф-одати, тили ва уларнинг тараққиёт тарихи, маданий юксалиши каби социал проблемалар билан алоқадордир. Бошқача айтганда, ҳар қандай номнинг мотивлари тарихий ва социал маънога эгадир¹.

Номларнинг вужудга келиши халқ ҳаётининг маълум босқичидаги эҳтиёжи, зарурияти патижасидир. Бунинг назаримизда энг тасодифий деб қаралган ном ҳам бирор социал факторнинг, маълум ономастик ситуациянинг маҳсулидир. Топонимларнинг аталиш мотивлари ва мотивланиш факторларини текшириш номлар этимологиясини ўрганишнинг, бошқача айтганда, номлардаги диохроник информацияни аниқлашнинг дастлабки босқичидир.

Топонимларнинг мотивланиши турли хил далилларга асосланади. Бу далиллар атрибут характерда бўлиб, улар объектни бошқа шу хилдаги объектдан фарқлаб эҳтиёжи натижасида вужудга келади. Бу факторлар объектнинг жойлашиш ўрнига, унинг шакли, катта кичиклиги, узоқ-яқинлиги яъни геоморфологик хусусиятига асосланиши мумкин. Топонимларнинг мотивланишида маълум жойнинг шахс билан муносабати ёки шу территориядаги этник группалар, уларнинг дунёқарашини этнографик белгилари ёки шу объект билан боғлиқ ҳадисалар каби турли факторлар муҳим роль ўйнайдилар. Шунинг учун ҳам А. В. Суперанская топонимлар мотивациясига асос бўладиган далилларнинг хусусияти бундан инсоният учун бир хилдир² деган эди.

Дарҳақиқат, улар маълум универсалияни ташкил этади. Ҳар қандай атоқли отнинг (шунингдек, турдон отларнинг ҳам) мотивацияси дастлабки номинация бо-

¹ Суперанская А. В. Общая история имени собственного М., 1973, с. 101.

² Суперанская А. В. Уша асар, 245-бет.

чида объектнинг маълум белгисига, хусусиятига асосланади. Топонимлар мотивациясида объектнинг турли характери асос этирувчи сўзлар, апеллятивлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Хоразм топонимларининг аксарият кўпчилиги узоқ йиллардан бери мавжуд бўлиб, халқ ҳаётида юз берган турли ўзгаришлар, турли тарихий жараёнлар, ҳар бир этнолингвистик жараёнлар, воқеа ва ҳодисаларнинг умумий сифатида сақланиб келмоқда. Хоразмда жуда кўп қабилалар, қабилалар ва халқ номлари билан аталувчи топонимлар учрайди, уларнинг деярлик кўпчилиги республикамизнинг бошқа областларида, Иттифоқимизнинг турли жойларида (жумладан, Молдавия, РСФСР, Қозғонистон, Кавказ, Бошқирдистон ва ҳоказо), шунингдек, Афғонистон, Эрон каби чет мамлакатларда ҳам учрайди. Бу далил ушбу жойлардаги халқларнинг Хоразм алоқаси билан тарихий алоқада бўлганлигидандир.

Хоразм топонимларининг кўпчилиги тарихий шахсларнинг номларини, шунингдек, революциядан олдинги ҳодисаларнинг касб-ҳунари, машғулоти, деҳқончилиги ва бошқа ҳаёт кечириш услубига оид терминларни ўзида сақлаган. Шунингдек, бошқа бир номлар табиатдаги ҳодисалар ҳайвонот дунёси билан боғлиқ. Яна бир гуруҳда номлар совет халқининг бахтиёр турмуши, янги йил-истаклари ва анъаналари билан алоқадор. Бу номлар ўз характери ва мотивларига кўра бошқа хил номлардан фарқ қилади. Кўринишдан Хоразм топонимларининг мотивланиш далиллари кўра ҳар хил бўлиб, турли топонимик типларни ташкил этади:

1. Кишиларнинг маълум объект билан боғлиқ этнолингвистик хусусиятларини билдирувчи далиллар асосида мавжудга келган номлар, яъни этнотопонимик тип — этнотопонимлар.

2. Кишиларнинг объект билан муносабати, унга эга бўлиш, яшашлик, барпо этганлик каби далиллар асосида мотивланган топонимларни, яъни антропотопонимик тип — антропотопонимлар деб юришни мумкин.

3. Бошқа бир қатор топонимларнинг мотивланишида шу территорияда яшайдиган ва объект билан маълум алоқада алоқаси бўлган ҳайвонот дунёси асос бўлади. Бу гуруҳдаги мотивланиш далиллари кўра зоонимик тип яъни зоотопонимлар деб ажратиш мумкин.

4. Номларнинг мавжудга келишида шу территориядаги ўсимликлар дунёси ҳам муҳим роль ўйнайди. Улар

маълум объектни бошқа шу типдаги объектдан ажратишда, уни характерлашда атрибут вазифасини бажариши мумкин. Шунинг учун ҳам топонимларнинг мовлавианишида ўсимликлар муҳим далил ҳисобланади. типдаги номларни фитонимик тип деб ажратмақсадга мувофиқдир.

5. Ниҳоят топонимларнинг вужудга келишида объектнинг жойлашиш ўрни, размери, шакли ва умуман ердаги тупроқ билан боғлиқ бўлган геоморфологик сусиятлар катта аҳамиятга эгадир. Бу номлар геоморфологик тип деб аташ тўғридир.

Этнотопонимик тип

Этнотопонимик тип энг қадимги номлар қатлами ташкил қилади. Умуман, этнотопонимларни текшириб Хоразм аҳолисининг ва умуман ўзбек халқининг этногенези масаласини ёритишга кўмаклашади.

Маълумки, ўзбек халқининг этник асосини, этногенезини Маворауннаҳр (икки дарё оралиғидаги) ва ўртада яшаган (сак, массагет, сўғд, хоразмийлар қабикишилар ташкил этади. Шунингдек, ўзбек халқининг шаклланишида булардан ташқари Марказий Осиёдаги Ўрта Осиё ва Орол бўйида яшаган қадимги ва ўрта асрларда ҳар хил туркий қабиалар иттифоқига кирган қангли, қарлуқ, қипчоқ каби туркий тилларда сўзлашувчи этник компонентлар ҳам иштирок этган, жараён ҳозирги халқларнинг тили, маданияти ва айниқсан антропологик, этнографик белгилари акс этгандир³. Ҳозирчи ҳозирги кунда Хоразмда яшовчи аҳоли ўзларининг уруғ ва қабилага бўлинишларини унутган бўлсалар ҳам этник номлар асосида вужудга келган топонимлар ташкил толасть топонимиясининг анчагина қисмини ташкил қиладди. Бу далил шуни кўрсатадики, Хоразм аҳолисининг уруғ, қабилага бўлиниши узоқ даврларгача сақланган келган. Дарҳақиқат, ўзбек халқининг асосини ташкил этган этник компонентлардан бири ўғуз қабиалари конгломератига кирган *Саёт*, *Баёт*, *Жувондир*, *Овиг*, *Қиниқ*, *Бижанак* ва бошқа шунингдек, қипчоқ қабиаларига кирган *Кенагас*, *Нукус*, *Қатағон*, *Уйғур*, *Мангит*, *Қангли*, *Қўнғирот*, *Найман* каби ўнлаб этнонимлар билан аталувчи жойлар кўплаб учрайди. Туркман халқининг этник таркибини ташкил этган айрим этник номлар, жумладан, *Чавдур*, *Ёвмут*, *Али-эли*, *Хизр-эли*, *Таш*

³ Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. Ташкент, 1974, с. 10.

булар ҳам Хоразм топонимиясининг бир қисмини ташкил этади. Булардан ташқари қozoқ халқига хос бўлган этнонимлар, шунингдек, умуман туркий халқларнинг таркибида учрамайдиган номлар учрайди, бу Хоразм халқининг этник таркиби турлича бўлганлигини кўрсатади. Ҳақиқатан ҳам этнографик маълумотларнинг гувоҳлик беришига қараганда Хоразм ўзбекларининг келиб чиқиши этник жиҳатдан бир хил эмас. Шунинг учун ҳам улар Жанубий ва Шимолий ўзбекларга қаратилади. Жанубий ўзбеклар қадимги хоразмийларнинг шимолдан кўчиб келган Олтин Ўрда ўзбекларининг бошқа туркий халқлар билан аралашган авлодларидир⁴.

Хоразм этнотопонимларининг характерли хусусиятларидан бири шуки, айрим этник номлар бир неча, ҳатто кўп қўллаб топоним сифатида учрайди. Бу факт мазкур территорияда уруғ-қабиллага бўлиниш, уруғчилик хусусияти узоқ давом этганлигидан далолат беради. Этнотопонимлар Шимолий Хоразмда жуда сермахсулдир. Уруғ-қабилла номи билан аталувчи топонимларнинг кўп қўллаб такрорланиши бу ердаги халқларнинг кейин кўчиб келганлигини кўрсатади. Этнотопонимлар Жанубий Хоразмда Шимолий Хоразмга нисбатан анча барқарордир. Шимолий Хоразмда бир уруғ номи билан аталувчи жойлар кўп қўллаб учраши мумкин. Жанубий Хоразмда шундай ҳодиса деярлик учрамайди. Масалан, *Нукус* этнотопоними Шимолий Хоразмда 12 марта, жанубда эса *Нукус* этнотопоними атиги бир марта учрайди. *Дўр* этнотопоними шимолда 7 марта такрорланади. Жанубий Хоразмда қипчоқ группасига хос шевалар билан аталган районларда икки мартагина учрайди. Шимолий Хоразмда яшовчи айрим қабилаларнинг ўртоқлашиши анча секин бўлганлиги ва бу жараёнга бутун уруғ қўшилиб ўтганлигини ҳис қилиш қийин эмас. Лекин уруғчилик Хива хонлигида Бухородагига қараганда кучлироқ бўлганлиги сабабли бу ерда Бухородагидек, айрим этник қишлоқлар уруғлар номи билан юритилмайди, балки анча катта шаҳарлар (*Қўнғирот*, *Манғит*, *Қипчоқ*, *Нукус*) уруғларнинг номи билан юритиладиган бўлиб қолган, ҳар қайси уруғ ўртоқликка ўтганда ўзини яхши туркум деб ҳис қилган ва майда қишлоқларга соҳиб бўлиб кетмаган⁵.

⁴ Сазонова М. В. Традиционное хозяйство узбеков Южного Туркестана. Л., 1978, с. 8.

⁵ Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. СПб., 1927, с. 102.

Хоразм территорияси қадимданоқ турли этник группаларнинг тўқнашиш, аралашуш жойи бўлган. У ўзининг бой ва ранг-баранг тарихи давомида генетик ҳатдан турли манбаларга мансуб ва турли тилла гаплашувчи халқларнинг яшаган макони бўлган. Шу ҳасил, уша халқларнинг тарихий излари ҳозирги Хоразм шевалари лексикасида, айниқса унинг топонимикасида ўз аксини топган.

Туркий-мўғул халқлари этнонимлари билан алоқадор топонимлар

Хоразм этнотопонимларининг асосий ва муҳим минни ўзбек халқига хос бўлган номлар ташкил қилган. Мазкур территорияда ўзининг тил хусусиятлари билан бир-биридан фарқланувчи ўғуз ва қипчоқ лаҳжаси киллари яшашини қайд қилган эдик. Этнотопоним таркибида шу икки лаҳжани ташкил этган уруғ номлари билан юритилувчи объектлар анчагина. Хоразм территориясида ўғуз қабиласи эроний халқлардан кейин яшаган катта этник уюшмалардан биридир. Ўғузлар шу кунгача ўзларининг тил хусусиятларини сақлаган.

Ўғузларга мансуб деб ҳисобланган айрим қабилалар уруғ номлари фонетик жиҳатдан турли ўзгаришга учираган ва айрим топонимик индикаторлар билан бирлашган. Айримлари эса умуман маҳаллий халқ томонидан унутилган, уларни уруғ, қabila номи сифатида эслашмайдилар. Аммо турли ўзгаришларга қарамасдан уларнинг ўғуз қабиласига хос уруғлар билан бўлган муносабатини, алоқасини топиш мумкин. Масалан:

Баёт — Ҳазорасп ва Янгиариқ районларидаги қишлоқ. Маҳмуд Кошғарий ўғузларнинг йигирма икки уруғи орасида тўққизинчиси деб тилга олади (ДЛТ. I. 89). Бу сўз арғу тилида «худо, тангри» деган маънони аниқлатишини ҳам ёзган эди (ДЛТ. III. 186). А. Н. Самойлович тотемик маънодаги бу сўз қабилалар номи бўлиб хизмат қилган бўлса керак деб ҳисоблайди⁶. Унинг фикрича, бу сўз *байан* (бой) сўзининг кўнлик формаси бўлиб -т аффикси орқали ясалгандир.

Рашидиддиннинг қайд этишича (*Байат* — антропонимик ном бўлиб, Кунхоннинг иккинчи ўғлининг исми

⁶ А. Бдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Тошкент, 1978, 26-бет.

⁷ Самойлович А. Н. Богатый и бедный в тюркских языках. Изв. АН СССР. Отд. общ. наук, 1936, № 4, с. 31—32.

ир. Бу сўз «счастливый и милостивый» деган маънони илдиради⁸. *Байат* этноними билан юритилувчи топонимларнинг тарқалиш ареали Хоразмдан анча ташқарига чиқган. Бу ном билан юритилувчи жойлар Озарбайжон ССРнинг бир қанча районларида, Туркменистон ССРда ҳам учрайди. А. Гусейнзаденинг берган таълумотига кўра *байат* этноними Эрон Озарбайжони ва Ироқ, шунингдек, Туркияда ҳам мавжуд⁹. Бундай сўз сўз бошқа этник группаларга ҳам тааллуқлидир.

Жувандир — Ҳазорасп районидаги қишлоқ совети. Маҳмуд Кошғарий этник ном сифатида тилга олади. Ҳузуларнинг йигирманчи уруғи *јувалгар* — (жувалдор, жуулдар) эканини қайд этади (ДЛТ. I. 90). Рашидиддин бу номни киши исми, яъни Кўкхоннинг учинчи ўғли *Жавулдур* деб юритилишини ёзган¹⁰. Бу сўз «честный, с широко известной (незапятнанной) репутацией» деган маънога эга. Айрим тадқиқотчилар *жавулдур* этноними ҳозирги *човдур*/*чоудур* билан алоқадор деб ҳисоблайди¹¹. *Жавулдур* ва *Чавдур* сўзлари бир номнинг икки вариантидир. Айниқса, Хоразмнинг шимол томонида бу этноним актив қўлланади. Айрим ёзма манбаларда, кумладан, Мунис ва Оғаҳийнинг «Фирдаус-ул иқбол» асарида ҳам туркманларнинг бир уруғи *Чаудур* сифатида тилга олинган¹².

Кўринишдан Ҳузуларнинг бу уруғи туркман халқи таркибига ҳам кирган ва сўнгги даврларда унинг номи фонетик адаптацияга учраган. Бу этноним Озарбайжоннинг Дашкесен ва Кельбаджар районларида ҳам топоним сифатида учрайди¹³. Қизиги шундаки, бу ном Озарбайжонда ҳам *Човдар* формасига эга.

Авшар — Боғот ва Ҳазорасп районларидаги қишлоқ номи. Маҳмуд Кошғарий Ҳузу қабилаларининг олтинчиси сифатида тилга олади. У авшар шаклида ёзади (ДЛТ. I. 89). Рашидиддин Юлдузхоннинг биринчи ўғлининг исми сифатида қайд этади ва сўзнинг маъноси

⁸ Рашидиддин. Сборник летописей. Т. I. Кн. I (перевод персидского Хетагурова Л. А.). М., 1952, с. 88.

⁹ Гусейнзаде А. Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азербайджанской ССР. СПТ. № 4. Баку, 1977, 47—51.

¹⁰ Рашидиддин. Кўрсатилган асар, 89-бет.

¹¹ Карпов Г. И. Туркмены-огузы. Известия Туркменского филиала АН СССР, 1945, № 1, с. 3—9.

¹² МИТТ, II, с. 377.

¹³ Гусейнзаде А. Кўрсатилган асар, 49-бет.

«проворный, ловкий к охоте и к соколам страстный» де
изоҳлайди¹⁴.

Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи тароким»
асарида Авшар «проворный в работе» деб талқин қи
лингган¹⁵.

Афшар этнонимининг тарқалиш ареали анча кен
Афшар компоненти Озарбайжон ва Арманистонда, ш
нингдек, Эрон топонимиясида жуда қадимдан мавжу
эканлиги маълум¹⁶. Афшарлар ўғуз кўчманчи қабил
лари таркибига кириб, IX—XI асрларда Орол бўйи
Каспий бўйларида ҳаёт кечирган. Тарихий манбалар
нинг хабар беришича афшарлар Сирдарёнинг қуйи оқ
мида ўтроқлашган бўлиб, қишлоқларда, қўрғонларда
яшаганлар¹⁷. Уларнинг Хоразм территориясига келиши
ҳам ўша даврлар билан алоқадор. Чунки қишлоқ
қўрғонларнинг этник ном билан юритилиши шу груп
панинг бошқа этник бирликлар яшаётган жойга кели
қўшилиши билан боғлиқ бўлади.

Бижанак — Боғот ва Янгиариқ районларидаги қиш
лоқ. Маҳмуд Қошғарий ўғузларнинг ўнтуққизинчи уру
ғи *бајәнәк* (бажанак) деб қайд қилади (ДЛТ. I. 90).
Рашидиддин бу номни *Баджана* шаклида қўллайди
бу Кўкхоннинг иккинчи ўғлининг исмидир деб ёзади.
Сўзнинг маъносини эса «хайрли иш қилувчи» деб изоҳ
лайди¹⁸.

Абулғози эса бу номни (*бечене*) — «делающий» де
тилга олади¹⁹. Бу сўз топоним сифатида ва топоним
таркибида Озарбайжоннинг Нахичеван ва Шаҳбуз ра
онларида ҳам учрайди. Араб манбаларининг (Ибн Ру
са, Ибн Фадлан, ал Маъсудий) кўрсатишича печен
ларнинг қадимги яшаган ўрни Амударё ва Сирдар
оралиғида, шунингдек, Орол денгизига яқин territori
ларнинг шимоли-шарқ ва шимоли-ғарб томони
бўлган²⁰.

Имир (эймур) — Хоразм территориясида учрайди
ган ўғуз этнонимларидан яна биридир. Маҳмуд Қошғ

¹⁴ Рашидиддин. Кўрсатилган асар, 88-бет.

¹⁵ Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинения Абу
гази хана Хивинского. М.—Л., 1958, с. 53.

¹⁶ Гусейнзаде А. О происхождении топонима «Апшерон»
СТ. 1974, № 3, с. 66—69.

¹⁷ Кяшторный С. Г. Огузы. Советская историческая энци
лопедия. Т. 10. М., 1969, с. 467.

¹⁸ Рашидиддин. Кўрсатилган асар, I, 89-бет.

¹⁹ Кононов А. Н. Родословная туркмен, с. 53.

²⁰ Щербак А. М. Знаки на керамике и кирпичах из Саркел
Белой вежи (к вопросу о яз. и письменн печенегов). «Материалы
иссл. по археол. СССР» Т. II. М.—Л., 1959, № 75, с. 372.

рий ўғузларнинг ўнбиринчи уруғи эканлигини айтган (ДЛТ. I. 91). Рашидиддин Такхоннинг иккинчи ўғлининг исми Иймур бўлиб, бу сўз «да будет безгранично добрым и богатым» деган маънони ифодалашини ёзади²¹. Абулғози бу этнонимни *имир* сифатида тилга олади ва уни «богатеиший» деб ҳисоблайди²². Айрим тадқиқотчилар *эймур* этнонимини туркманларнинг *имрели* уруғи билан алоқадор деб ҳисоблайдилар²³. Туркманларнинг *имрели* уруғи 1803 (ёки 1804) йилда Аваз иноқ ҳукмронлиги даврида Жанубий Туркманистондан кўчганлиги маълум²⁴. Улар дастлаб Оманқули канали бўйларида ер олиб Хўжайлида яшаганлар. Сўнг-ра 1806 йили у ердан Янгиариқ районуига²⁵, катта бир қисми Тошовуз районуига келиб жойлашган. 1827 йил имрелиларнинг катта бир группаси Атек районидан Хоразмга кўчиб ўтган²⁶. Бу маълумотлар *эймур* (имур) уруғининг туркманлар таркибидаги қисмига тааллуқлидир. Хоразм территориясида ўғузларнинг *имур* уруғига хос этник группаларининг яшаганлиги жуда қадимга бориб тақалади. Хоразмдаги *Йўмри*, *Йўмрита* каби топонимлар шу этноним билан боғлиқ. *Йўмрита* оронимининг маъноси ҳақида турли қарашлар мавжуд. Айрим тадқиқотчилар *тоғ* номини жовмард «сахий, шерлит, мард, ботир» сўзи билан боғлайдилар²⁷. С. П. Толстов ўзининг «Қадимги Хоразм маданиятини излаб» номли асарида, ҳақиқатан ҳам Эрон афсонавий қаҳрамони *Говмард/Қаюмарс* (Жумарт) ҳақида гапиради. Аммо, бу қаҳрамон номини *Юмритов* номи билан боғламаган. Умуман, С. П. Толстов бу оронимнинг келиб чиқиши ҳақида сўз юритмаган. У юқоридаги қаҳрамон номини хоразмликларнинг яқин ўтмишдаги эътиқодларида «Авесто»да ва паҳлавий афсоналаридаги қаҳрамонлар билан боғланадиган традицияларнинг мавжудлигини кўрсатиш учун келтиради. Бундай традицияларнинг ай-

²¹ Рашидиддин. Кўрсатилган асар. I, 89-бет.

²² Кононов А. Н. Родословная туркмен, с. 53.

²³ Гусейнзаде А. Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азербайджанской ССР, с. 49.

²⁴ МИТТ, II, с. 355.

²⁵ Брегель Ю. Э. Расселение туркмен в Хивинском ханстве XIX в. (По мат. архива).— В сб.: Страны и народы Востока. Вып. I. М. 1959, с. 248.

²⁶ Брегель Ю. Э. Хорезмские туркмены в XIX веке. М., 1961, с. 31.

²⁷ Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? 54-бет.

рим изларини Хўжайли ва Амударёнинг сўл соҳилидаги Жумуртов районида кузатганини айтади, холос²⁸.

Шундай экан, Йумритовнинг Жумарт билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Шева вакилларида бу номнинг Жумуртов варианты ҳам мавжуд. Бу оддий фонетик ўзгариш бўлиб, у қипчоқ шеваларида ж-лашиш ҳодисаси билан боғлиқ. Қиёсланг: йўл — жўл, юр — жур ва ҳоказо. Демак, Йумритаб, Йумри топонимик номлари йумир (имур, эймур) этноними билан алоқадордир. Буни айрим тарихий материаллар ҳам тасдиқлайди. Қадимги ёзма манбалардан бири «Нузхат-ал-муштак» қадимги ўғузларнинг яшаган жойлари ҳақида маълумот берадиган экан, уларнинг Орол денгизи бўйларида яшаганлигини ва бу денгиз (ёки Хоразм кўли) бўйидаги тоғ Чакраўғуз деб номланганини қайд этади. С. Г. Агаджанов манбаларда тилга олинган Чакраўғуз (ўғуз тоғи) ҳозирги Султонуйс тоғи эканлигини айтади²⁹.

Демак, бу тоғ ёнида қадимданоқ ўғузларнинг яшаганлиги аниқ. Маҳаллий халқ бу ўғузларнинг кимлигини яхши билган. Тоғнинг номини конкрет уруғ номи билан юритганлар. Шундай экан, Эймур уруғининг номи билан Юмритов ороними алоқадордир. Хоразм территориясида булардан ташқари туркман халқи таркибига кирган ўнлаб уруғ, қабила номлари билан аталувчи жойлар учрайди, буларни юқорида қайд қилган эдик. Хоразмдаги этник группалар ҳақида гапирадиган эканмиз, хазарлар ҳақида ҳам тўхталиш лозим. Бунда хазар термини бир халқнинг номи эмас, балки халқлар, давлат бирлашмасининг номи сифатида қаралмоғи керак. Эҳтимол бу қабилалар иттифоқи ўз номини кичик бир уруғ номидан олган, бундай ҳодисалар тез-тез учрайди³⁰.

Хазар давлати билан Хоразмнинг иқтисодий ва сиёсий муносабатлари жуда қадимдан бошланганлигини айтган эдик. Шубҳасиз, бу муносабатлар ҳозирги Хоразм шевалари лексикасида ўз аксини топган. Хоразм топонимиясида хазар элементини ўзида сақлаган қатор номлар мавжуд. Масалан: Хазарыс, Хазарават, Хазарбағ, Хызыр-эли каби³¹.

²⁸ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 95-бет.

²⁹ Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII в. Ашхабад, 1969, с. 50—53.

³⁰ Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западнокыпчакская группа). М., 1975, с. 11.

³¹ Дусимов З., Эгамов К. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати, 159-бет.

Хоразм шеваларининг, яъни ҳозирги Хоразм аҳоли-
сининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган этник эле-
ментлардан бири қипчоқлардир.

Қипчоқлар, тарихий-этнографик асарларда қайд
тилганидек, эрамиздан аввалги III аср охиридан VI
асрнинг ўрталаригача Шимоли-ғарбий Олтойда истиқо-
нат қилганлар³². Кейинчалик улар Сирдарёнинг ўрта
қилимидаги территорияда, Хоразмда, Урал ва Волга
дирёлари ўртасидаги ерларда, Шимолий Кавказда яшай
бошлаганлар. Қипчоқлар X—XVI асрлар давомида Ма-
ворауннаҳр ва Хоразмга кўчиб ўтган ва бу ерларда ўт-
роқлашиб, ўзбек халқи таркибига қўшилиб кетган³³.
Умуман, қипчоқлар фақат ўзбек халқининггина эмас,
балки Ўрта Осиё, Қозоғистон, Олтой, Ғарбий Европа
қимда Шимолий Кавказдаги кўпгина туркий халқлар-
нинг таркиб топишида иштирок этган. Шу сабабли ҳам
туркий тилларнинг қипчоқ тиллари группасини ташкил
этган қозоқ, қорақалпоқ, нўғой, ўзбек тилининг қипчоқ
диалекти ҳамда татар, бошқирд, шунингдек, карайм,
кумик, қорақай-балқар, қрим татарлари тилларида қатор
фонетик, грамматик ва лексик ўхшашликларнинг мав-
жудлиги табиийдир. Ҳозирги кунда Хоразм топонимия-
сида юзлаб этник номлар билан юритилувчи жой ном-
лари бор, бундай этнотопонимлар бошқа қипчоқ тил-
лари группасига кирувчи халқларда ҳам учрайди. Ма-
салан: Хоразмда қипчоқ этнонимлари билан юритилув-
чи топонимлар бор³⁴: *Араллы* (Мнғ. Хўж.), *Ача*, *Ачалы*
(Мнғ.), *Ақмыйқ* (Гурл.), *Бағаналы* (Мнғ.), *Бешаман*//
Бешйаман (Мнғ.), *Бойрачи* (Шов., Ург.), *Бургъ*, *Бурга-*
вул (Мнғ.), *Оғлан*, *Оғланқыйат* (Мнғ., Бер.), *Дөрмън*
(Мнғ., Ург., Шов., Бер.), *Джалайир* (Гурл., Мнғ.), *Ир-*
иқли (Мнғ.), *Карит*, *Каритавул* (Мнғ.), *Көгөзайкли*
(Мнғ.), *Колат*, *Колатқала* (Мнғ.), *Көлчи*, *Көлчиавыл*
(Бер.), *Қанжиғали* (Мнғ., Бер.), *Қонхор*, *Қонхорлар*
(Мнғ.), *Қыпчақ* (Мнғ.), *Кулан*, *Қаракулан*, *Куланқара-*
вул, (Богот, Бер., Мнғ.), *Қарылпақ* (Мнғ.), *Қарамази*
(Хнқ.), *Қийат* (Гурл.), *Қирқ*, *Қирқарқан*, *Қирқтам*, *Қирқ-*
таш (Мнғ., Хнқ., Тшз., Бер.), *Мачай*, *Көнәмачай*, *Ма-*
чйавул (Мнғ., Гурл.), *Митан* (Ҳ. асп.), *Найман* (Мнғ.,

³² Бартольд В. В. Сочинения. Т. V. М., 1968, с. 550—551;
Шаниязов К. К. этнической истории узбекского народа, с. 32.

³³ Задыхина К. А. Узбеки дельты Амударьи. ТХАЭЭ. Т. I.
М., 1958, с. 341; Уша автор. Культура и быт узбеков Кипчак-
ского района. ТХАЭЭ. Т. II. М., 1958, с. 769.

³⁴ Ишбаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент,
1977. 10—59-бетлар.

Гурл.), *Нокыс* (Мнғ., Боғот), *Сайат* (Хнқ.), *Сарай*, *Сарайавул* (Мнғ., Бер.), *Тажик* (Бер.), *Тама*, *Тамадур*, *Тадик* (Мнғ., Ҳ. асп.), *Туйачи*, *Дийачи* (Бер., Тшз.), *Увлан*, *Карит* (Мнғ.), *Уйғур*, *Уйғурйап* (Бер., Гурл.), *Уйшан*, *Ушанли* (Мнғ.), *Хожамбой*, *Хожақала*, *Хожалар*, *Хожалар*, *Хожалар* (Мнғ., Бер., Гурл.), *Чигатай* (Мнғ.), *Чувылға*, *Чувлан*, *Чобаланчи* (Бер., Гурл.), *Ширинйап*, *Ширин*, *Қонграт*, *Ширин* (Гурл.) ва ҳоказо.

Булардан ташқари профессор Ф. Абдуллаев Хоразмда ўғуз шеваларидан ва ж-ловчи қипчоқ шеваларидан ҳам айрим фонетик ва морфологик белгилари билан фарқланувчи этник группалар борлигини кўрсатади. Дарҳақиқат, Е. Д. Поливанов ўз классификациясида Урта Хоразм шевалари деб ҳисоблаган ва Ф. А. Абдуллаев таснифи бўйича й-ловчи қипчоқ шевалари таъкибига кирувчи бу кишилар тилида қатор грамматик тафовутлар мавжуд, жумладан, қипчоқ шеваларининг *жол*, *жер*, *жигит*, *жаман* каби сўзлардаги позицияларда у ерда (й) ишлатилади: *йол*, *йер*, *йигит*, *йаман* каби қипчоқ шеваларида биринчи бўғиндаги (е) ўрнида тилида олди (а) унлисининг келиши (*карақ*); [х] товушининг мустақил фонема сифатида қўлланиши кабиларни кўрсатиш мумкин.

Ф. Абдуллаевнинг фикрича мазкур районларга тарқалган шеваларда й-лашиш ҳодисасини тарихий сабаблар билан, биринчи навбатда шу шеваларнинг ўз ички ривожланиш имкониятлари билан боғлаб ўрганиш керак бўлади. Иккинчидан, далилларнинг кўрсатишича Ширинлий Хоразмга тарқалган ўзбек шеваларининг таркибида қандайдир бошқа этник группалар тили — биринчи навбатда қарлуқ лаҳжасига алоқадор бўлган элементларнинг таъсиридан излаш керак³⁶. Бу ўринда Хоразм шеваларидаги й-лашиш ҳодисасини қарлуқлар билан боғлаш қўшимча текширишлар талаб қиладиган масалалар. Чунки бу шевалар кўпгина лингвистик кўрсаткичлари билан қипчоқларга ўхшайди. Шунингдек, уларда ўғуз шеваларининг таъсири ж-ловчи шеваларга қараганда анча кучли. В. В. Решетов қипчоқ шеваларида сўз бошидаги [дж] ўрнига [а]нинг қўлланиши кейинги иккинчи ламчи ҳодиса деб қарайди³⁷. Бунинг сабабини ўша шева

³⁶ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Тошкент, 1978, 27-бет.

³⁷ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I. Тошкент, 240—241 бетлар.

³⁸ Решетов В. В. Узбекский язык. Ч. I. Ташкент, 1961, с. 61.

килларига бошқа шеваларнинг, й-ловчи диалектлар ва адабий тилнинг таъсири деб қарайди. Аммо Хоразм қипчоқ шеваларидаги й-лашиш тарихан анча қадимга бориб тақалади. Яна бир фактни алоҳида қайд қилиш керак. Кўпгина й-ловчи шевалар ж-ловчилар билан ёнма-ён яшайдилар. Ҳатто й-ловчи қипчоқ шевалари ўғузлар яшаётган районларда ҳам ўз тил хусусиятларини сақлаган, жумладан, Боғот районидаги Қулон қорабоғ минилоғи Хонқа райони марказидан 7 километр оралиқда ёки Янгибозор районидаги й-ловчи шевалар Урганч шаҳридан атиги 10 километр масофада яшайди. Аммо булар ўзларига хос бўлган тил хусусиятларини яхши сақлаганлар. Айрим тилшунослар бу ҳодисани иқтисодий ва маданий далиллар билан изоҳлайдилар.

Д. Поливанов қипчоқ лаҳжасидаги й-лашиш ва унинг содир бўлган ўзгаришларни ўғуз лаҳжасининг таъсири қишлоқлардаги ўзбек шеваларининг ж-лашишини қипчоқ тилининг таъсири деб қарайди³⁸. Е. Д. Поливановнинг бу тезисига Хоразм шеваларини текширган тилшунослар эътироз билдирганлар³⁹.

Агар қипчоқ шеваларидаги [ж] товушининг [й]га айланишида лингвистик факторлар муҳим роль ўйнаган бўлса, бу таъсир нима учун фақат й-лашиш билан чекланган деган ҳақли савол туғилади. Бошқа тил хусусиятлари жиҳатдан қипчоқ шевалари ўғузларнинг таъсирига учрамаган.

Ҳар ҳолда Хоразм диалектида й-ловчи қипчоқ шеваларининг сақланиши, бошқа этногенетик ва тарихий-лингвистик факторлар билан боғлиқлиги аниқ. Бу ҳодиса яъни қипчоқларга хос тилларда й-лашиш ҳодисаси бошқа туркий тилларда ҳам учрайди. Масалан: қирғиз тилида *дж* ва *й* нинг параллель ишлатилиши фактлари маълум. Қиёсланг: *Джыйрма йашта* (двадцати лет), *Йиласы йоқ* (нет ребенка) каби. Бу сўзларнинг *джаш* ва *джоқ* шакллари ҳам қўлланилади⁴⁰. Бундай ҳодиса қорақалпоқ ва нўғой тилларида ҳам мавжуд⁴¹.

³⁸ Поливанов Е. Д. Материалы по грамматике узбекского языка. Вып. I. Ташкент, 1935, с. 17—22.

³⁹ Батманов И. А. Вопросы классификации узбекских говоров. Проблемы языка. Вып. I. Ташкент, 1934, с. 29—36; Абдуллаев Ф. Фонетика Хорезмских говоров, с. 27—29; Ишаев А. Профессор Поливановнинг бир фикри ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, 5-сон, 56—59-бетлар.

⁴⁰ Батманов И. А. Северные диалекты киргизского языка. Вып. I. Фрунзе, 1938, с. 18.

⁴¹ Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты (Грамматика, тексты и словарь). М.—Л., 1940, с. 14—15.

Профессор Е. С. Малов қорақалпоқ тилида сўз бошидаги [й//дж] алмашиш ҳодисасининг мавжудлигини бирор бошқа Ўрта Осиёдаги туркий тилнинг, мисол учун, ўзбек тилининг таъсири деб ҳисоблайди⁴². Бу фикр сўзсиз Хоразм қипчоқ шеваларидаги й-ловчиларга ҳам тааллуқлидир. Ф. Абдуллаев бу шевада гапирувчиларни Шайбонийхон қўшинлари орасида келган қарлуқлар билан боғлайди⁴³. Қипчоқларнинг Ўрта Осиёга келиши айрим тадқиқотчилар тадқиқ қилганидек XVI асрларда эмас, балки анча илгари бошланган. Х. Дониёров дастлабки қипчоқларнинг ҳозирги Ўзбекистон территориясига келиши анча илгари содир бўлганини ва ж-лашнинг дастлабки элементлари Ўрта Осиёда бизнинг эра мизнинг VI асрларидаёқ мавжуд эканлигини қайд этган⁴⁴.

Бу фикр қатор тилшунос олимлар томонидан ҳам қайд этилганлиги маълум⁴⁵. Маҳмуд Қошғарий ҳам қипчоқларни туркий халқлар ичида алоҳида ажратади. Унинг фикрича, қипчоқлар бошқа туркий халқларга нисбатан ўғузларга анча яқиндир (ДЛТ. I. 65—69).

К. Шониёзовнинг фикрича қипчоқлар бу даврда икки катта қабилалар иттифоқига бирлашган⁴⁶. Уларнинг бир қисми Сигнақ шаҳрини марказ қилиб олганлар. Бу даврда у ерда яшовчи ўғузлар Маворауннаҳрнинг жанубий-ғарб қисмига кўчган эдилар⁴⁷. Қипчоқларнинг бошқа қисми қангли қабилалар иттифоқини ташкил қилиб, Сирдарёнинг қуйи оқимларида ва Орол денгизининг шимолий-шарқ қирғоқларида ўрнашганлар. Уларнинг маркази Жанд шаҳри яқинидаги Қорақурум деган жойда эди⁴⁸.

Айрим қадимги тарихчилар, жумладан, Жувайний қанглилар қипчоқларнинг бир қисми деб қарайди. Аммо

⁴² Малов С. Е. Каракалпакский язык и его изучение. — В сб. Каракалпакия. Т. II. Л., 1934, с. 202.

⁴³ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси, 28—29-бетлар.

⁴⁴ Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекском литературном языком. Ташкент, 1975, с. 10—12.

⁴⁵ Решетов В. В. Узбекский язык, I, с. 60; Шираев М. Ш. Озарбайжон тилида қипчоқ элементлари. УТАМ, 1966-сон, 9-бет.

⁴⁶ Шапиев К. К этнической истории узбекского народа, с. 66.

⁴⁷ Бартольд В. В. Сочинения. Т. I, с. 236. Ушаев А. Сочинения. Т. III. 227; Якубовский А. Ю. Развалины Сыр-Дарьи (Сурхандария). Сообщения Гос. Академии истор. мат. культуры. Т. I, 1929, с. 125—126.

⁴⁸ МЭИТ, I, с. 184.

лар сиёсий жиҳатдан мустақил бўлганлар. Шунинг учун ҳам Хоразмшоҳ улар билан иттифоқ тузишга ҳаёс қилган. Абулғози Баҳодирхоннинг хабар беришича Хоразмшоҳ Такашхон қангли қабиласининг раҳбарлигида бирининг қизи Туркун Хотунга уйланган. Шундан сўнг Хоразмга кўплаб қанглилар кўчиб кела бошлаган. Мўғулларнинг юриши даврида Хоразмда 90 минг қангли бўлган⁴⁹. Кўпгина авторлар қипчоқлар ва қанглиларни бир деб ҳисоблайди. Аммо улар қипчоқ қабилалар иттифоқига кирган мустақил этник бирликдир. Эҳтимол ана шу этник элементлар қипчоқ шеваларидаги й-ловчи группани ҳосил қилгандир. Ҳозирги ж-ловчи қипчоқлар Хоразмга шайбонийлар даврида келганлар. Буни Шимолий Хоразмдаги этнотопонимлар ҳам исдиқлайди. Чунки ҳозирги Хоразм топонимиясида кўпчилик қипчоқларнинг жуда майда қабила бўлинмалари ҳам сақланиб қолган. Бу шубҳасиз уларнинг келиши анча кейинги даврларга хослиги ва ўтроқлашиш сараёни анча сўнг содир бўлганини кўрсатади. й-ловчи шева тарқалган қишлоқлар этник номлар билан деярлик юритилмайди.

Хоразм й-ловчи қипчоқ шеваларининг келиб чиқилиши қипчоқларнинг дастлабки этник группалари билан боғлаш, аниқроғи қангли қабилалари билан алоқадор деб ҳисоблаш мумкин. Дарҳақиқат, XII—XIII асрларда қипчоқлар Дашти қипчоқ чўлларида кўчиб келган пайтларида уларнинг таркибига кўплаб тил жиҳатдан қариндош бўлган қабилалар қўшилган эди. Бу қабилалар группалари қарлуқлар томонидан Еттисувдан чиқиб чиқарилган қангли, қипчоқ, печенег, ўғуз каби қабилаларнинг тарқоқ қисмлари эди. Қайд этилган қабилалар группалари қипчоқ-қимақ уюшмасига кириб, дастлаб, туркий тилларнинг Ғарбий тармоғига хос бўлган бирор шевада гаплашган бўлиши мумкин. Аммо кейинчалик қипчоқлар ҳукмронликни ўз қўлига олгач (X асрларда), улар орасида қипчоқ-қимақ уюшмасига мумий бўлган бирор тил шаклланганлиги эҳтимолга келиши мумкин. Бу тил негизи билан қадимги туркий тилларга хос элементларни сақлаган ҳолда, давр ўтиши билан қипчоқ-қимақ қабилалар уюшмасига кирган турли-туман шеваларнинг таъсирида жиддий ўзгаришга учраган. Бу тилларга шу даврда ўғуз (ёки ғуз) тилининг таъсири сезиларли бўлганлиги шубҳасиздир. Э. Н. Наджип-

⁴⁹ Абул-Гази Баходурхон. Родословное древо тюрков (перев. и примеч. Саблухова Г. С.). Казань, 1905, с. 34.

нинг тахмин қилишича, қипчоқ тили X—XII асрларда ва ундан кейин ҳам қарлуқ ва ўғуз тиллари орасида ҳолатда бўлган, бироқ кўпгина кўрсаткичлари билан ўғуз тилига анча яқин турган⁵⁰.

й-ловчи шеваларда айрим қарлуқларга хос лингвистик элементларнинг бўлиши ҳам табиийдир. Бизнинг Хоразм шеваларидаги айрим фонетик, морфологик лексик элементларнинг туркий тилларининг Ғарбий қипчоқ тармоғидаги қумиқ, қорачай-балқар, қараим ва қрим татарлари тилида ҳам учраши тасодифий ҳол эмас.

Хоразм халқи этник таркибида эроний халқларнинг умуман, эрон компонентининг анча қадимий эканлиги қайд қилган эдик. Хоразмнинг қадимги туб халқи размийлар гарчи эрон халқлари группасига кирса ҳам улар маълум даражада бошқа шу этник системга кирган кишилардан фарқ қилган. Шу сабабли ҳам айрим этнотопонимлар туркий халқлар таркибига кирган ёки келиб чиқиши жиҳатидан бошқа халқларга мансуб уруғ-қабилла номлари асосида вужудга келган.

Туркий бўлмаган халқлар этнотопонимлари асосида вужудга келган номлар

Айрим ёзма манбалар Хоразм территориясида аёллар ва асларнинг яшаганлиги ҳақида хабар беради. Шунингдек, анча илгари сўғд, массагет, сак каби қабилаларнинг аралашганлиги ҳам маълум. Ўз-ўзидан размий тарих саҳнасида тушиб кетган бу халқлар, этник группалар ўтмиш Хоразм маданиятини яратишда қатнашган. Ўтмишда бу территорияда эслатиб ўтилган турли-туман этник группаларнинг мавжуд бўлиши, шубҳасиз, маҳаллий аҳоли тилида, жумладан, унинг топонимиясида (умуман ономастикасида) ўз изини қолдирган.

С. П. Толстов Хоразмдаги, умуман, Ўрта Осиёдаги туркий халқларгача бўлган этник группаларининг асосий минни туркманларнинг айрим уруғлари номи билан қилиштиради ва улар орасида маълум алоқа борлигини кўради. Мисол: туркм.: *абадил* — *эфталит* (абдалит, эфталиты), *язирлар* (языры) — *яслар*, (асы, ясы), *олавлар* (оламы) — *аланлар* (аланы), *доугар* (дюгер) — *тохар* (тохары)⁵¹ ва ҳоказо.

⁵⁰ Наджип Э. Н. Кипчакско-огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV века. АДД, М., 1965, с. 14.

⁵¹ Толстов С. П. Города гузов, с. 100; Толстова Л. И. Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в исторической ономастике. М., 1978, с. 6—11.

Ҳозирги Хоразм топонимиясида ва антропонимиясида *абдал* (Рейим абдал), *ас* (Матмирот ос), *алан* (Ражабаланг), *тўқал/тўқар* (Қурвон тўқол) каби номлар учрайди, бу юқоридаги этник группаларнинг изларидир. Умуман, Хоразмда туркий бўлмаган халқларнинг номи билан юритилувчи топонимлар анчагина. Қуйида айримлари ҳақида тўхталамиз. *Ас* ва *алан* деб юритилувчи этник группалар кўпгина халқларда, жумладан, қорақалпоқ, туркман қабиаларининг таркибида ҳам мавжуд. Булардан ташқари, *ас*, *алан* номи билан алоқадор топонимлар Уралда, Кавказ республикаларида ҳам учрайди. Умуман бу этник номнинг тарқалиш ареали анча кенгдир. Этнонимларнинг маъноси ва улар билан боғлиқ топонимларнинг хусусиятларини кўзатар эканмиз, улар орасидаги тафовутлар сезиларли. *Ас* ва *аланлар* ҳақидаги фикрлар бир-бирига мос келмайди. Аммо энг қизиғи шундаки бу номларни доимо бирга ёнма-ён тилга олишади. Ёзма манбаларда ҳам бирга қўллашади.

Қорақалпоғистон АССР ва Хоразм область территориясида *ас* этноними билан алоқадор бўлган топонимлар бир неча марталаб учрайди. *Асқала* (Амударё), *Аслар* (Гурлан), *Асийан* (Қўшқўпир). Шунингдек, Хива хонлари архивида *Ас* ва *Асли* маҳитлари қайд этилади⁵².

Ас этноними ҳақида олимлар турли фикрларни билдирадилар. Айрим тадқиқотчилар *ас* аланларнинг бошқача номи деб ҳисоблайди, баъзилари эса *асларни* мустақил этник birlik деб қарайдилар.

Х асрларда Беруний шундай деб ёзади: Амударёнинг суви тошиб кўп жойларни босиб кетди, кўп ерларни вайрон қилди. Мазкур ерларда яшаган аҳоли Хазар денгизи бўйларига кўчиб кетди. Бу алан ва аслар уруғидан, уларнинг тили ҳозирги вақтдаги хоразмликлар ва печенеглар (қипчоқ) тилининг аралашувидан ташкил топган⁵³. Шундай экан, Беруний *ас* ва аланларни тил жиҳатдан ҳам бир-бирига яқин бўлган турли қабиалар деб ҳисоблаган эканлигини кўриш мумкин.

Қадимги рус ҳужжатларида аланларни яслар (ёки исслар) деб атаганлар. В. В. Виноградов мўғул империяси даврида кўпгина бошқа қабиаларнинг мўғул-

⁵² Хива давлат ҳужжатлари. Т. II. Под редакцией члена корреспондента АН УзССР Юлдашева М. Ю. Ташкент, 1960, с. 211.

⁵³ Абу Райхон Беруни. Избранные произведения. Т. III. Ташкент, 1972, с. 95.

лашганини, буларнинг орасида ҳатто динига кўра ҳам мўғулларга анча узоқ бўлганларини ёзган⁵⁴.

Профессор А. И. Поповнинг қайд қилишича осетинлар ўзларини *ас* деб юритмайдилар (ҳар ҳолда ҳозир) аммо то XIII асрларгача ва ҳатто кейин ҳам рус ва бошқа манбаларда осетинлар шу ном билан юритилган⁵⁵. Ҳозир *аслар* номи осетинлар томонидан туркий тилда гаплашувчи балкарларни ифодалаш учун қўлланади. Балкарлар ўзларини *малкар* деб юритади, аммо осетинлар уларнинг яшайдиган жойини *ас* дейдилар. Абхазлар эса бутун Шимолий Кавказни *ас* термини билан атайдилар⁵⁶. Дигорлар ҳозирги кунгача ўзларининг татар қўшниларини *ас* деб атайдилар⁵⁷. Кейинги топонимик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, осетинлар ёнма-ён яшган туркий халқларни *ас* номи билан юритадилар⁵⁸.

Шундай қилиб, *ас* ва *аланлар* бир халқнинг икки номи эмас, балки *ас* аланлар тилидаги бошқа халқларнинг (кўринишдан туркий халқларнинг) номидир. Хоразмда учрайдиган *ас* ва *алан* номлари ҳам худди шу йўл билан вужудга келган. Аланлар кейин келган туркий халқларни *ас* деб юритганлар. Бу хилдаги топонимларнинг тарқалиш ареалига кўра ҳам бу фикрнинг ҳақиқатга яқинлиги кўринади. Юқорида биз аланларнинг тахминий яшаган жойи Хива атрофлари бўлганлигини айтган эдик. *Ас* компонентли топонимлар ҳам худди шу районларда унга яқин жойларда (ҳозирги Қўшқўпир, Ҳазорасп каби) учрайди. Шундай экан, *ас* номи аланлар томонидан бошқа халқлар (эҳтимол туркий халқлар) яшаган территорияга берилган. Алан эса уларнинг ўзини атовчи номдир. Юқорида кузатганимиздек, аланлар ўзларини *ас* деб атамаганлар. Аланларнинг бошқа халқлар (эҳтимол хоразмийлар) тилидаги номидир. Шундай қилиб, *ас* маълум бир этник группанинг номи эмас аланлар тилида бошқа халқларнинг номи деб ҳисоблаш мумкин. Шу сабабли ҳам бу икки ном доимо ёнма-ён қўлланади. Умуман, аланлар (ҳозирги осетин) тилида хоразмий тилининг излор

⁵⁴ Виноградов В. В. Аланы в Европе.—«Вопросы истории», 1974, № 8, с. 119.

⁵⁵ Попов А. И. Название народов СССР. Л., 1973, с. 139.

⁵⁶ Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. М.—Л., 1958, с. 79.

⁵⁷ Миллер В. Язык осетин (пер. с немец. М. И. Исаченко). М.—Л., 1962, с. 18.

⁵⁸ Цагаева А. Дз. Топонимия Северной Осетии. Ч. I. Орджоникидзе. 1971, с. 145.

ри қолганлиги шубҳасиздир. А. М. Шчербак таъкидлаганидек, Хоразмдаги барча эроний элементларнинг ҳам келиб чиқиши хоразмийлар ва умуман қадимги эронийлар билан боғланмайди. Кўпгина эроний халқлар Хоразмга анча кейин келганлар (тўғрироғи келтирилган). Ҳозирги даврда *Қуллар*, *Пирсийан* (форсиён «форслар»), *Жамшид* деб аталувчи топонимлар турли этник группаларнинг Хоразмга келтирилиши билан боғлиқдир.

Хоразм топонимиясида шундай номлар учрайдики, ҳозирги кунда уларни маҳаллий халқ этник группалар деб атайди. Қизиғи шундаки, бундай этник группалар орасида келиб чиқишига кўра туркий халқларга мансублари ҳам бор. Аммо уни хоразмликлар бошқа ердан келган деб ҳисоблайдилар. *Алтинжилов*, *Шасувар*, *Кизилбаш* каби этнотопонимлар шулар жумласидандир. Олтинжиловлар ҳақида Мирзо Меҳдихоннинг «Тарихи Нодиршоҳ» асарида (XVIII аср) шундай маълумотни топамиз. Хоразм хони Шерғозихон (1715—1728) Машҳадга ўз элчилари билан бир неча савдогарларни ҳам юборади. Чахча вилоятига келганда савдогарлардан бож талаб қиладилар. Бу ердаги қабила кишилари савдогарлар билан жанжаллашганлар ва уларни талаганлар. Шундан кейин Шерғозихон Нодиршоҳга қайтадан элчи юбориб бўлган воқеадан хабардор қилади. У Нодиршоҳдан савдогарларнинг мулкини қайтаришга ёрдам беришни илтимос қилади. Нодиршоҳ унинг бу илтимосини бажо келтиради. Шундан сўнг хурсанд бўлган Шерғозихон шоҳга ўз навкарларидан 500 кишини хизматга юборади. Бу кишилар хоннинг шахсий аскарлари бўлгани учун «олтин жилов» деб аталган⁵⁹. Хоннинг шахсий аскарлари хонликда маълум имтиёзга эга бўлганлар. Уларнинг авлодлари ҳам шу ном билан «олтин жилов» деб юритилганлар. Бу кишиларнинг кейинги даврда маҳаллий аҳоли этник бирлик сифатида қабул қилган. Олтин жиловлар ҳақида кейинги хонлар даврида ҳеч қандай маълумот йўқ. Қизилбошлар сўзи билан боғлиқ этнотопонимлар Хоразмнинг шимолий қисмида мавжуд.

Қизилбошлар ҳақиқатан ҳам этник ном бўлган. Бу ном анатолиялик (анатолийские) турклар томонидан Закавказья, Озарбайжон ва Шарқий Кичик Осиёдаги туркий (туркман) қабилаларига берилган. Улар қайд қилинган туркий қабилаларни бошидаги қизил салла-

⁵⁹ МИТТ. II, с. 126—127.

сига қараб шундай атаганлар⁶⁰. Бу қабилалар сафавий (сефевиды)лар (XIV аср) атрофига бирика бошлаганлар. Бу қабилалар иттифоқи ўзида етти уруғни (устаджли, текели, румли, бахарли, зулқадар, афшар ва каджар) бирлаштирган. Бу бирлашма мусулмон-шийалар билан мусулмон-суннийлар орасидаги курашда муҳим роль ўйнаган ва сафавийларнинг ўз давлатини тузишда катта ёрдам берган. Қизилбош номи кейинчалик турклар томонидан бутун эрон халқларини номлаш учун қўлланган. Чунки Хоразмда эронлик халқларни *пирсиён ёки эроний* деб атайдилар.

Шохсувар (ёки Шосувар) номи ҳам қизилбошлар билан алоқадор. Аббос I Улуғ (Аббас I Великий 1587—1628) туркий қизилбош қабилаларидан йирик қизилбошлар иттифоқини ташкил қилган эди. Бу қизилбошлар аслида Озарбайжонга XIV асрда Амир Темур томонидан кўчирилган⁶¹. Шохсуварлар икки катта бўлакка бўлинади: *арабеллилар* ва *мешкинлар* (арабельские и мешкинские)⁶².

Қўринишдан қайд қилинган қабилалар иттифоқи — Қизилбошлар ва Шохсуварлар Темур истилолари даврида Хоразмга келган. Ҳозирги даврда булар баъзи кишиларнинг лақаби сифатида қўлланилади. Улар ўзларининг этнонимик хусусиятини деярлик йўқота борган.

Шундай қилиб, этнонимик фактор асосида вужудга келган топонимлар Хоразм топонимиясида анча активдир. Уларнинг аксарият кўпчилиги Хоразм халқларининг таркибига қўшилган ёки шу территорияда яшаб кетган, қипчоқ қабилалар иттифоқидаги уруғлар билан алоқадордир.

Антропотопонимик тип

Киши номларининг, антропонимларнинг географик номга айланиши кенг тарқалган лингвистик ҳодисадир. Антропонимларнинг топонимга айланиши албатта турли экстроллингвистик факторлар асосида содир бўлади. Аввало бу икки системанинг бир-бири билан бўлган яқин муносабатидан, уларнинг характерида келиб чиқади. Антропонимлар ҳам худди топонимлар сингари фақатгина объектларни (кенг маънода) инди

⁶⁰ МИТТ, II, с. 10.

⁶¹ МИТТ, II, с. 114.

⁶² Тигранов Л. Ф. Из общественно-экономических отношений в Персии. СПб., 1909, с. 105, 127, 132, 144.

индивидуаллаштирадиган, уларни бир-биридан ажратадиган социал-лингвистик белгигина эмас, аynи вақтда улар кишиларнинг этник белгиси, миллий хусусияти, ижтимоий-сиёсий қарашларини ҳам кўрсатувчи белгидир. Шу сабабли ҳам улар орасидаги ўзаро муносабат жуда қадимдан бошланган. Кўплаб киши номларининг жой номига ёки аксинча жой номларининг киши номларига айланиши худди ана шу фактор билан изоҳланган.

Антропонимлар топонимик системага ўтар экан, албатта, объектни фарқловчи, бошқалардан ажратувчи атрибут функциясини бажаради. Бунда шахс ва объект муносабати муҳим роль ўйнайди. Аввало бирор территориядаги кишиларнинг (ёки айрим шахснинг) жамиятда тутган ўрни муҳим белги бўлиб хизмат қилади. Бу белгилар турлича ифодаланиши мумкин, кишиларнинг касби, машғулоти, мансаби, этник типи, лақаби ва лақаби қатор индивидуал турларда акс этади. Дарҳақиқат кўпгина ижтимоий терминларнинг, лақабларнинг ва баъзи этнонимларнинг топонимга айланишида антропонимлар муҳим восита бўлади. Бу хилдаги белгиларнинг кўпчилиги ўз-ўзидан жой номига айланмайди. Улар даставвал киши номи билан бирга қўлланилади. Вақт ўтиши билан турли факторлар асосида жой номига ўтади. Хоразм антропотопонимларнинг аксарият кўпчилиги Хива хонлиги даврида вужудга келган бўлиб ҳозиргача сақланиб қолган. Хонлик вилоятларга, вилоятлар эса қишлоқларга, қишлоқлар аynи вақтда мачит-қавми ва ўрамларга бўлинган. Кўпчилик ҳолларда мачит-қавм ва ерлар унинг эгаси исми билан юритилган: *Матмўнбийдинг йери, Қурван аталиқдинг йери, Хожамират йўзбашининг авули* кабилар.

Антропотопонимлар давр ўтиши билан фақатгина тузилиши жиҳатдан эмас, балки ўз мотивлари ва ўйналиши жиҳатдан ҳам ўзгаради. Кўпгина номлар ўз моҳияти билан хусусий мулкчилик психологияси ёки мазкур территорияда яшовчи халқнинг диний-ғоявий дунёқарашини ифода этса, бир қатор янги номлар мавжудки, улар ўз ғоялари билан юқоридаги номлардан кескин фарқ қилади. Улуғ Октябрь революциясидан кейин вужудга келган *Ленин, Чапаев, Максим Горький, Комсомол, Гулистон, Янгийўл* каби номлар совет кишиларининг янги дунёқарашини, янгича турмушини, уларнинг мақсад ва идеалларини тўла акс эттиради. Бундай номлар умумхалқ ҳурмати сифатида ифодаланган бўлиб жуда катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Демак,

антропотопонимларда ҳам халқ психологияси, дунёқараши ва ижтимоий муҳит таъсири маълум даражада акс этган.

а) касб-ҳунар ва машғулот номларининг ифодаловчи топонимлар. Хоразм антропотопонимиясининг кўпчилик қисми посессивлик хусусиятига эга. Юқорида таъкидлаганимиздек, улар мазкур объектнинг кимгадир қарашлигини англатади. Бундай қарашлилик баъзан *қаратқич* + *қаралмиш* (Баъзазнинг қоли) типда бирлашган бўлиб, киши исми тушириб талаффуз қилинади. Кўпчилик ҳолларда объектни кўрсатувчи индикатор ҳам туширилади: *Сурнайчи*, *Ҳоққа* *чи*, *Сабинчи*, *Қасиплар*, *Майрағлар*. Бу типдаги антропотопонимлар маъносига кўра «Қосибнинг қишлоғи» ёки «қосиб яшовчи овул» деган маънога тегиш. Кўпчилик тилдаги тежаш принципи натижасида қарашлилик ва объект билдирувчи сўзнинг маъноси ҳам топонимдан англашилиб туради, бу маънолар унга юкланади.

Давр ўтиши билан маълум антропотопонимик моделлар ҳосил қилинган. Уларнинг мавжудлиги кишиларнинг касби, лақаби, мансаби кабиларни ифодаловчи терминларнинг топонимга айланишига сабаб бўлади. Г. Ф. Саттаровнинг қайд этишича, кишилардаги касб-ҳунар, ижтимоий келиб чиқиши кабилар билан боғлиқ топонимлар коллектив-территориал характерга эга⁶³. Улар шу территориядаги кишилар группасини ифода этади;

б) диний тушунчалар билан боғлиқ антропотопонимлар. Жой номларининг вужудга келишида маълум территорияда яшовчи аҳолининг диний эътиқоди муҳим фактор бўлиб ҳисобланади. Антропотопонимларнинг бу типлари кўпинча бирор авлиқанинг исми билан боғлиқ бўлиб, унинг шу ерга дафн этилганлиги билан ифодаланади. Бу типдаги топонимлар таркибида албатта «бува», «ата», «хожа» каби терминлар иштирок этади: *Шийкабир ата* (Шайх Кабир ата), *Қаршили хожа*, *Ахун бува*, *Йусупхамадан бува* ва ҳоказо. Топонимлар таркибида айрим ҳолларда тарихий шахсларнинг номлари ҳам учраб, улар кўпинча илоҳийлаштирилган. Масалан: *Султан Увайтоғи*. Ҳозирги кунда *Султон бува* деб аталиб, у ерда машҳур дин вакилларидаан Ҳазрати Султон дафн қилинган деб изоҳланади;

⁶³ Саттаров Г. Ф. Лексико-семантические и тематические группы и разряды татарских лично-индивидуальных и семейно-родовых прозвищ. СТ, № 3, 1977, с. 29.

в) кишиларнинг лақаблари билан боғлиқ номлар. Антропотопонимларнинг бошқа бир группаси кишиларнинг лақаблари ва исмлари асосида вужудга келган. Маълумки, лақаблар кишининг бирор (жисмоний ёки ақлий) камчилиги, унинг характери, хусусияти, шунингдек, антропологик тузилиши кабиларга қараб қўйилади⁶⁴. *Банги*, *қанхор*, *авмас* (танбал), *мангқа* (бурнидан гапирадиган киши), *чолоқ*, *қара*, (Баззи қора, Бозорбой қора) ва ҳоказо. Кўпинча лақабларнинг олдида шахс оти бўлган. Аммо давр ўтиши билан улар тушиб қолган ёки ўша лақаб билан бирга қўшилиб кетган. Натижада улар қўшма сўз сифатида талаффуз қилинади.

Антропотопонимларнинг маълум бир қисми киши исмларининг қисқарган шаклида ҳам қўлланилади. Қиёсланг: *Мадрим* (Муҳаммад Раҳим), *Жумми* (Жуманиёз), *Бажжи* (Бозорбой), *Ожжи* (Ўрозбой), *Йолли* (Йўлдош), *Саппи* (Сапарбой), *Режжи* (Ражаб), *Баққи* (Баҳодир), *Алли* (Олим), *Сийдамāt* (Саид Аҳмад), *Сийдабулла* (Саид Абдулла) ва ҳоказо⁶⁵. Хоразм топонимиясини текшириш жараёнида шу нарса маълум бўлдики, антропотопонимларнинг кўпчилиги бошқа сўзлардан ҳосил бўлган номларга қараганда анча беқарордир. Масалан, этнотопонимлар жуда узоқ давр ўзгармаслиги мумкин. Аммо антропотопонимлар тузилиши ва баъзан семантикаси жиҳатдан ҳам тез ўзгаришга учрайди. Уларнинг кўпчилиги мазкур объект йўқолиши билан истеъмолдан чиқа боради ва натижада умуман топонимик системада қўлланилмайди.

Геоморфологик тип

Хоразм топонимларининг катта бир қисми мазкур территориянинг табиий-географик белгиларини ўзида акс эттирган: *Аччикўл*, *Чингизнинг қири*, *Тақирлық*, *Пантақлы айдин*, *Қоктоба* ва ҳоказо. Вақт ўтиши билан мазкур территорияга хос бўлган рельеф ўзгариши мумкин. Бироқ шу объектнинг дастлабки табиий шароитини ифодаловчи ном, термин узоқ вақт сақланиб⁶⁶. Геоморфологик топонимларни бир неча турга бў-

⁶⁴ Иш аев А. Манғит шеvasига онд кузатишлар. I. Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2 китоб. Тошкент. 1964. 229—235-бетлар.

⁶⁵ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I. II, 106—109-бетлар.

⁶⁶ Горбачев К. С. Русские географические названия. М.—Л., 1965, с. 32.

либ ўрганиш мумкин: а) сув объектлари билан алоқадор номлар яъни *гидронимик тип*; б) ер сатҳидан юқорида турувчи объектлар билан алоқадор номлар яъни *оронимик тип*; в) мазкур территориядаги ўсимликлар дунёси билан алоқадор номлар яъни *фитонимик номлар*; г) мазкур территориядаги ҳайвонот олами билан алоқадор номлар яъни *фаунастик номлар*; д) тупроқнинг хусусияти билан боғлиқ *топонимлар*.

1. Хоразм гидронимлари ясашиш жиҳатидан ўзига хос хусусиятга эга. Кичик ҳажмдаги объектлар кўпинча *айдын*, *чунгул*, *салма* каби сўзлар қўшиш орқали ясалади. Хоразмда сунъий каналлар одатда «ёп» деб аталади. Катта каналлар ва каналнинг кенг участкалари «арна» (آرنا) дейилади. Арна терминидан дарёнинг бир қисми яъни шохобчаларга ажралиши англашилади. Масалан: *Пахта арна*, *Шават арна*, *Палван арна* каби. Ёпдан салма деб аталувчи ариқлар ажралиб чиқади. Улардан аёқ салмалар экинларни, яъни *атыз* (отиз)ларни (кичик-кичик суғориладиган ерлар) суғориш учун қўлланилади. Отизлардан кичкина ер *кўлча* деб юритилади. Хоразм гидронимлари қатор факторлар асосида вужудга келган:

а) киши номларига *арна*, *йап*, *салма*, *кўл* сўзлари қўшиш орқали ясалган номлар: *Байтўлап кўл*, *Бегназарвай йап*, *Арбаннинг кўли*, *Исканнинг кўли*, *Кўкянинг кўли*, *Қылычвайарна* каби.

Киши номи билан аталувчи гидронимлар баъзан шу кишига берилган лақаб билан ҳам юритилади: *Узыннинг кўли*, *Маққанинг кўли*, *Йелбегай салма*, *Саққалйап*, *Майланинг кўли* ва ҳоказо. Бу хилдаги гидронимлар *қаратқич* + *қаралмиш* типда ясалган бўлиб, маълум объектнинг шу шахсга қарашлигини билдиради. Юқорида келтирилган мисоллардан кўринадики, баъзи ҳолларда қаратқич келишиги қўшимчаси *-дин*нинг тушиб қолса ҳам шу маънони билдираверди (масалан, *Саққал йап*, *Йелбагайсалма* каби);

б) объект атрофида яшаган халқ ёки қабила номи асосида номланади: *Хызырели кўли*, *Араллының кўли*, *Мангыт арна*, *Уйғыр йап*, *Найман йап*, *Арāп кўл*, *Нөкиш йап*, *Йомыт йап* ва ҳоказо;

в) объектнинг шакли ва тузилишига кўра номланиши: *Чайма кўл*, *Томалақ кўл*, *Узун кўл*, *Қыйшық йап*;

г) объектнинг кўламига ва чуқурлигига қараб қўйилган номлар: *Улкāн кўл*, *Улли кўл*, *Қаранғы айдын*, *Дайдак айдын*, *Сары чунгул*, *Чоңқыр кўл*, *Узынайдын* ва бошқалар. Бу гидронимлардаги *айдын*, *чунгул* сўзлари

Хоразм шеваларида кенг тарқалган бўлиб, *айдын* — кенг, чуқур: *чунгул* — энг чуқур (кўл) маъноларини билдиради;

д) айрим гидронимлар улар ёнидаги авлиё, мазор, епа номлари билан юритилади: *Досақ бува* (кўл), *Ҳийт кўл*, *Давлат бува* (кўл) *Қарамазар* (кўл), *Султан бува* (йап), *Султанбува қуйиси*;

е) баъзи гидронимлар сувнинг таъмига нисбатан номланган: *Аччы кўл*, *Шор кўл*, *Тузлы кўл*, *Мазалы қуйи* каби;

ж) объектда бирор жонивор ёки ўсимликнинг кўпингига нисбатан номланади: *Балығуйи* (кўл), *Чортанлы кўл*, *Лаққалыкўл*, *Лаққайатар*, *Чағалақ кўл*, *Қамышли кўл*, *Йеканлы кўл*, *Сувāн қачар*, *Тамырлы кўл*;

з) объект тагидаги ерга (грунтга) нисбатан номланган: *Батқақлы кўл*, *Кўкчāғā йап*, *Кўкчāғā кўл*, *Қумлақ*, *Бозйап*, *Бозсалма*, *Соғалы йап*, *Чāғāлы йап*, *Чāғāли тасқа*, *Катты кўл* ва ҳоказо;

и) объект билан боғлиқ бирор ҳодисага нисбатан номланади: *Ўғиз олган кўл*, *Орыс кетгāн* (кўл), *Қарылақ олгāн*, *Қыз кетгāн*, *Али кетган* ва шу кабилар.

2. Оронимик тип. Худди гидронимлар каби оронимлар ҳам жой номларининг вужудга келишида муҳим фактор бўлиб хизмат қилади. Хоразм топонимиясида оронимлар унча катта ўринни эгалламаса ҳам, маълум бир группани ташкил этади. Оронимлар асосан *тав//дағ* (тоғ), *тўбā* (дāпа), *тўбāжык* (кичик тепа) каби оронимик индикаторлар ёрдамида ясалади. «Тав» компоненти орқали ясалган номлар кўпинча объектларнинг ташқи кўриниши ва турига қараб номланади: *Қаратав*, *Ҳāктав*, *Қубатав*, *Ақтўбā*, *Қўшадāпā* ва ҳоказо.

3. Фитонимик тип ёки фитотопонимлар ўсимликлар номи билан аталувчи топонимлардир. Бу типдаги номлар асосан кишиларнинг кундалик турмушига зарур бўладиган ёки умуман ишлаб чиқариш, ҳаёт кечириш жараёни билан алоқадор бўлган ўсимликлар билан боғлиқдир:

а) дарахт турлари билан аталувчи номлар: *Эрик бағ* (ўрик боғ), *Йеккā тут*, *Тутбағи*, *Гожāтал*, *Қаратал*, *Бешигужм*, *Ақтāрāк*, *Кўктāрāк*, *Ларанғи тоғай*, *Қараман*, *Гōжā*, *Анжирли*, *Қийшиқ жийдā*, *Иситма жығылдāк* (жийданинг бир тури), *Алмиртлиқ* (олмурут), *Ақтут*, *Данāтут*;

б) экин турлари билан аталувчи топонимлар: *Арпабадийан*, *Гунжи атыз*, *Ғавушийер* (жўхорининг бир тури), *Йонғирчқа атыз* (беда экиладиган майдон), *Қан*

дирли (каноп), *Майштахта* (мош экиладиган ер), *Зам чайер*;

в) ёввойи ўсимликларнинг номи билан юритилувчи номлар: *Йилғынлы, Итсийдак, Йантақлиқ, Қамишлиқ, Йилғынлық, Қылдырлы, Ақбашлық, Бойанлық, Ажирықлық, Чирмавуқдасқа, Сазқлық* ва бошқалар.

4. Фаунавий тип. Хоразмнинг ҳайвонот дунёси билан алоқадор номларнинг кўпчилиги халқ чорвачилиги ҳамда овчилик билан боғлиқ ҳолда вужудга келган.

М. В. Сазонованинг қайд этишича Хоразмнинг традицион деҳқончилик ҳўжалигида чорвачилик муҳим аҳамиятга эга бўлган⁶⁷. Фаунавий тип топонимлар Хоразмда чорвачилиги, овчилиги каби муҳим ҳаётий фактор билан боғлиқ ҳолда вужудга келган. Фитотопонимларни чорвачилик билан алоқадор номларга ва умуман ўлканнинг ҳайвонот дунёсини ифодаловчи номларга ажратиш мумкин:

а) чорвачилик билан алоқадор номлар: *Атбазар, Атичар, Оғизбўғай қол, Атиувар, Куррай* (хўтик), *Малбағар*;

б) ёввойи ҳайвон номлари билан аталувчи топонимлар: *Бўрийатақ, Шағалавла, Шағал, Итбўғай, Даҳайишер* (шер оғзи), *Қарағулақ, Донғиз қачқан, Донғизли* ва ҳоказо;

в) қуш ва паррандалар номи билан аталувчи номлар: *Сўйилўнли* (сулгунли, тустовуқ), *Қашқалдақ қол* (ўрдаксимон қуш), *Биргаёй* (Бир қозон — пеликан), *Тайқаллик, Бўданатахта* (бедана), *Кўкқарға*;

г) бошқа типдаги жониворларнинг номи билан юритилувчи топонимлар: *Чортанли* (балиқ тури), *Сазанли, Лақалийан, Иланли, Камавул йатақ* (каламуш) ва ҳоказолар.

5. Тупроқнинг хусусияти билан боғлиқ топонимлар. В. П. Семёнов-Тяншанский РСФСРнинг марказий областларидаги географик номларни тадқиқ қилар экан, топонимлар номнациясида жойнинг белгиси муҳим аҳамиятга эга эканлигини қайд қилган⁶⁸. Ернинг хусусияти ва умуман, жойнинг табиий-географик шароитини кўрсатувчи номлар Хоразм топонимиясида ҳам маълум системани ташкил қилади. Туп-

роқнинг хусусияти, унинг ҳолатини ифодаловчи номлар Хоразмда маҳаллий деҳқончилик билан боғлиқ ҳолда вужудга келган. Деҳқончилик билан шуғулланувчи кишилар ўз ерларининг, умуман тупроқнинг хусусиятини яхши биладилар. Хоразмда «асил қизил чаққа тупроқ», «шўр чага тупроқ» каби тузли ва унумдор тупроқни қадимданоқ фарқлаганлар⁶⁹.

Худди ана шу типдаги ҳосилдор тупроқли қишлоқлар: *Сўғали, Соғаланг, Соғалйан* деб номланган. Хоразмда бу типдаги ҳосилдор ерлар кам бўлган. Кўпинча, шўрхок ерларни ўзлаштириб экин экишга тўғри келган. Бундай жойларда аҳоли яшайдиган пунктлар вужудга келган *Шорлиқ, Шортахта* (шўр ердаги ер) каби номлар билан аталган.

Бундан ташқари, Хоразмда, *Боз, Бозли, Бозйан, Бозйанли* каби топонимлар мавжудки, бу жойнинг аҳолиси кейин ўзлаштирилган ерларга кўчиб келган. Хоразмда қайир термини билан ясалган номлар ҳам тупроқнинг хусусияти, ернинг ҳолатини ифодалаш билан боғлиқ пайдо бўлган. Қайир ерлар ҳақида М. Кошғарий ҳам маълумот берган эди (ДЛТ. III. 180). *Тақир, Ақтақир* топонимлари ҳам географик термин асосида вужудга келган. Умуман, Ўрта Осиё топонимиясида бу термин анча сермахсулдир.

Шундай қилиб, топонимлар ўзларининг номланиш факторларига кўра турли типлардан иборат. Маълум райондаги топонимик система ана шундай типларнинг йиғиндисидан иборат. Айни вақтда, ҳар бир топонимик тип ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар маълум микросистемани ташкил қилади. Бу микросистемалар доимо бир-бири билан муносабатда бўлади ва уларнинг бири иккинчисига ўтиш ҳоллари учрайди. Зеро, маълум бир системани текшириш доимо бошқа системалар билан алоқада ва бир-бирига қиёсланган, боғлиқ ҳолда олиб борилиши керак.

Қисқача хулоса

1. Хоразм шевалари лексикасини, хусусан унинг топонимиясини кузатиш мазкур шевада хоразмий тили элементлари сақланиб қолганлигини кўрсатди. Кўпгина топонимик асослар ва топонимик формантлар ҳозирги форс тиллари асосида аниқ изоҳланади. Аммо топо-

⁶⁷ Сазонова М. В. Кўрсатилган асар, 54-бет.

⁶⁸ Семёнов-Тяншанский В. П. Как отражается географический пейзаж в народных названиях населенных мест? «Землеведение». Т. 26. Вып. 2. 1924.

⁶⁹ Джаббаров И. М. О культуре земледелия Южного Хорезма. — В кн.: История материальной культуры Узбекистана. Вып. 2. М., 1961, с. 283.

нимлар орасида шундайлари мавжудки, уни бу тиллар заминида изоҳлаш мумкин эмас. Бу факт субстрат номларнинг ўзига хос лингвистик хусусиятларга эга эканлигини, айтиш вақтида хоразмликлар этногенезида эрон элементларидан фарқ қилувчи бошқа этник элементларнинг иштирок этганлигини кўрсатади.

2. Хоразм топонимларининг шаклланиш босқичларини бир-биридан фарқланувчи бир неча даврга бўлиш мумкин. Унинг хоразмий даври ўзида ранг-баранг топонимик элементларни мужассамлаштирган бўлиб, маълум бир босқичда *вара* компоненти муҳим белги ҳисобланади. Бу босқич топонимлари хоразмий тилининг шаклланишида ҳинд-европа этник группаларининг ҳам иштироки борлигини кўрсатди. Бу даврнинг катта этани топонимларини текшириш шуни кўрсатдики, унда хоразмий-сўғд, хоразмий-алан тил муносабатлари анча ривожланган.

Араб истилоси арафасида ва ундан кейинги даврда хоразмий тилига бошқа тилларнинг таъсири яққол сезилади. Арабларнинг исломлаштириш сиёсати хоразмий тили инқирозини яна ҳам тезлаштирди. Бундан ташқари, туркий (ўғуз) қабилаларининг кўплаб жойларни босиб олиши, феодал урушлар ҳам бу жараёнда муҳим роль ўйнади.

3. Маълум территорияга кейин келган аҳоли мавжуд бўлган топонимик системани бутунлай рад қилмайди. Ўз тараққиётининг дастлабки босқичида мавжуд традициядан фойдаланади. Бу жараёнда улар номларни ўз тил хусусиятларига мослайди. Натижада кўпгина мазкур аҳоли учун субстрат характердаги номлар ўз фонетик ва морфологик структурасини ўзгартиради.

4. Хоразм топонимиясида соф топоним ясовчи аффикслар кам бўлса ҳам таркибида кўпгина аффикслар (-*миш*, -*жик*, -*лар*, -*чи*, -*ма* каби) қатнашган сўзлар уларининг айрим семантик хусусиятига кўра топонимга айланишга мойил бўлади. Айниқса, предметнинг бирор характерли хусусиятини билдирадиган сўз ясовчилар, инсон фаолияти, унинг касби, лақаби билан боғлиқ сўзлар ҳосил қилувчи формантларда бу хусусият яққол сезилади.

5. Топонимлар тузилишига кўра содда ва қўшма бўлади. Хоразм топонимларининг кўпчилиги қўшма ном бўлиб, характерига кўра қўшма сўзларга мос келади. Аммо топонимлар семантик жиҳатдан чегараланган бўлиб, фақат номинатив функция бажаради. Шу сабабдан

ҳам уларнинг компонентлари орасидаги синтактик муносабат ва синтактик алоқа деярлик сезилмас даражага келиб қолган. Топонимларнинг бундай ҳолати доимий топонимик моделларнинг вужудга келишига сабаб бўлган. Бу моделлар тил динамикаси давомида сайқаллашиб, ихчамлаша боради. Кейин яратилган номларнинг барчаси ҳам ихчамлашиш босқичини босиб ўтмайди. Улар тайёр моделларга мослашади.

6. Топоним ясалиши принцип жиҳатдан сўз ясалишидан фарқ қилмайди. Ҳар бир тилдаги сўз ясалиши воситалари топоним яшашда ҳам иштирок этади. Аммо жой номлари ясалиш жиҳатдан текширилар экан, аввало, атоқли отларнинг ўзига хос бир қатор семантик ва грамматик хусусиятларини эътиборга олмоқ зарур. Лексемалар топонимга айлангач, улар категория жиҳатдан ўзгаради, маълум функционал сферага эга бўлади, семантик қўлами қисқаради, яъни маъно махсусланиши содир бўлади. Шулар билан боғлиқ ҳолда уларнинг формал-грамматик кўрсаткичлари ҳам ўзгаради.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I б о б. Хоразм топонимиясининг стратиграфик тавсифи	9
Хоразмий даври	12
Оралиқ даври	29
Туркий-муғул даври	32
Янги давр	34
II б о б. Топонимларнинг структурал-лингвистик тавсифи	37
Апеллятив номлар	45
Формантли номлар	47
Индикаторли номлар	51
Топонимларнинг ясалиш моделлари	54
Топонимик индикаторлар	59
Индикаторлар таснифи	64
III б о б. Топонимларнинг аталиш мотивларига кўра типлари.	76
Этнотопонимик тип	78
Антропотопонимик тип	94
Геоморфологик тип	97
Қисқача хулоса	101

Зариф Дусимов

ТОПОНИМЫ ХОРЕЗМА

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*ЎзССР Маориф министрлиги ва В. И. Ленин номидаги Хоразм
Давлат педагогика институти илмий советлари томонидан нашрга
тавсия этилган*

Муҳаррир О. Абдуллаева
Рассом Э. Валиев
Техмуҳаррир Ҳ. Бобомухамедова
Корректор М. Шамсутдинова

ИБ № 3116

Хўшб-нашриёт л. 52

Теришга берилди 23.04.85. Босишга рухсат этилди 16.05.85. P03824. Формат 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 5,46. Шартли буёқ отт. 5,78. Тиражи 1200. Заказ 86. Баҳоси 85 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

